SKAS

3/2000

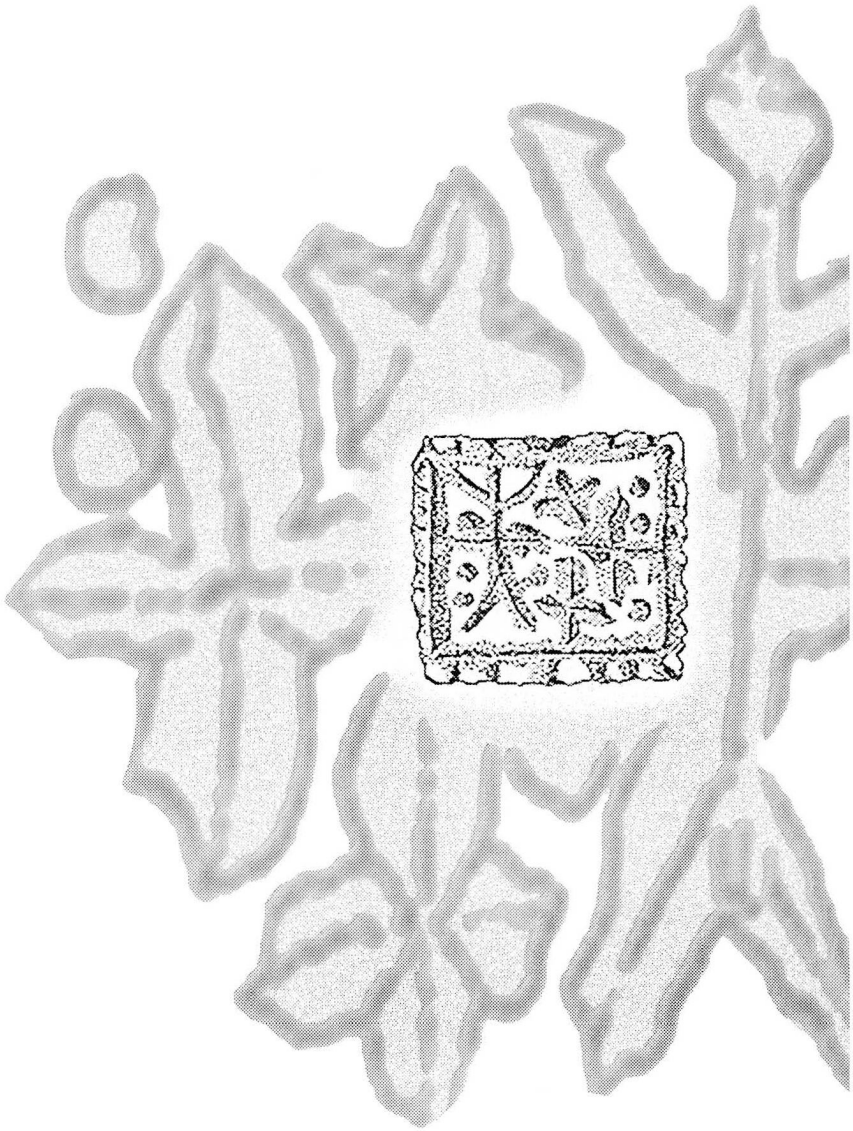

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA

8129 5€

Suomen keskiajan arkeologian seuran jäsenlehdessä julkaistaan tietoa yhdistyksen toiminnasta ja keskiajan arkeologiaan liittyvistä seminaareista ja tapahtumista. Lehdessä julkaistaan lyhyitä artikkeleita, kirjojen ja muiden julkaisujen arvosteluja sekä muita keskiajan ja uuden ajan arkeologiaan liittyviä juttuja.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaistavaksi tarkoitettu aineisto jäsenlehden toimittajalle viimeistään kolme viikkoa ennen lehden julkaisupäivää. Tekstit toimitetaan disketillä tai sähköpostilla (liitetiedostoina) PC:n WP tai Microsoft Word -muodossa tallennettuina ja ilman tekstiin tehtyjä muotoiluja. Kuvat (viivapiirrokset, mustavalkokuvat, värikuvat ja diat) lähetetään joko alkuperäisinä, jolloin ne palautetaan kirjoittajalle lehden ilmestymisen jälkeen tai sähköpostilla liitetiedostoina. Mustavalkoiset viivapiirrokset lähetetään GIF-muodossa ja valokuvat JPEG-muodossa (10-laatu). Kuvien tarkkuuden on oltava 300 pistettä tuumalle (dpi).

Jäsenlehti ilmestyy neljä kertaa vuodessa. Seuraavan jäsenlehden ilmestymispäivä on 31.12 ja siinä julkaistaan Hämeen linnan seminaarin esitelmät.

Julkaisija: Suomen keskiajan arkeologian seura -
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry
osoite: SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

Toimittaja: Kirsi Majantie
Yliopistonkatu 14 b C 33, 20100 Turku
040-503 7206
kirmaja@utu.fi (kirsimajantie@yahoo.uk.co)

Toimituskunta: Ville Laakso
050-555 6312, vilaakso@utu.fi
Hannele Lehtonen
02-279 4912, hannele.lehtonen@aboavetusarsnova.fi
Terhi Mikkola
050-528 2526, mikkolaterhi@hotmail.com
Marianna Niukkanen
040-732 9907, marianna.niukkanen@nba.fi

Kannen logo: Sarvesta tehty leimasin 1300-luvun lopulta. Åbo Akademin päärakennuksen kaivaukset. Turun maakuntamuseo. Piirros:Anu Lavonen/Turun maakuntamuseo.
Kannen suunnittelu: Mikko Reuna

Sisällys

Toimittajalta
1
Kristiina Korkeakoski-Väisänen
Röykkiöstä leukauuniksi
2
Georg Haggrén ja Terhi Mikkola
Asutusjatkuvuutta ja monipuolista esineellistä kulttuuria - Sääksmäen Jutikkalan kartanon arkeologiset tutkimukset vuosina 1999 ja 2000
14
Vesistöjen arkeologiaa
Seminaari Hämeen linnassa
21
Hannu-Matti Wahl
Taistelupaikoista ja historiallisen ajan arkeologiasta
22
Marita Kykyri
Historiallisen ajan kaivauksista
30
Terhi Mikkola
Kirjaesittely: Vesilahden Laukon kartanon tutkimukset
32
Kari Uotila
Kirjaesittely: Faxeholm, Steinvikholm slott ja Lihula - uusimpia linnatutkimuksia lähialueilta
35
Georg Haggrén
Kirjaesittely: Väitöskirja Turun porvariyhteisöstä
39
Georg Haggrén
Kirjaesittely: Väitöskirja keskiajan ritarikulttuurista
42
Birgit Tuchen
The public sauna in medieval Germany
44
Luento: Sauna keskiajan Saksassa
45
Seminaari: The Archaeology of Reformation (c.1480-1580)
46
Ilmoituksia
48

Toimittajalta

Vuosituhannen vaihteen ensimmäinen vuosi on ennättänyt jo niin pitkälle, että on jälleen Hämeen linnan seminaarin aika. Tänä vuonna seminaarin teemana on Vesistöjen arkeologiaa ja luvassa on jälleen mielenkiintoisia esitelmiä. Totuttuun tapaan esitelmät julkaistaan artikkeleina jäsenlehden neljännessä numerossa, joka ilmestyy joulukuun lopulla.

Tämänkertainen jäsenlehti koostuu muutamasta pidemmästä artikkelista ja useista kirjaesittelyistä. Kristiina Korkeakoski-Väisäsen artikkeli kertoo Uukuniemen Papinniemen tutkimuksista ja kaivauksilta löydetyn röykkiön tulkinnasta leukauuniksi. Georg Haggrénin ja Terhi Mikkolan artikkeli käsittelee viime vuosien arkeologisia tutkimuksia Sääksmäen Jutikkalan kartanossa ja Hannu-Matti Wahlin artikkeli kertoo historiallisen ajan taistelupaikoista ja niiden arkeologisesta tutkimisesta. Edellisten lehtien pääkirjoituksissa käyty keskustelu historiallisen ajan kaivauksista ja kenttätöiden ja jälkitöiden suhteesta saa jatkoa Marita Kykyrin aihetta koskevassa artikkelissa. Kirjaesittelyjä lehdessä on mukana kiitettävän monta. Terhi Mikkola esittelee seuran omassa julkaisusarjassa ilmestyneen Vesilahden Laukon tutkimuksista kertovan kirjan, Kari Uotilan kirjaesittely koostuu kolmen eri linnatutkimuksen esittelystä ja Georg Haggrén esittelee tuoreet väitöskirjat keskiajan ritarikulttuurista ja Turun porvariyhteisöstä.

Lukijoilta on tullut toivomus kirjoittajien yhteystietojen ilmoittamisesta. Asia on mietinnässä ja toteutuu jollain tapaa lähitulevaisuudessa. Yhteystiedoista myös sen verran, että itse toimittajalla ei tällä hetkellä ole käytössä omaa tietokonetta ja mahdollisuus sähköpostin käyttöönkin on rajoittunutta. Kiireellisissä asioissa olisikin toivottavaa, että yhteydenotot tehtäisiin puhelimitse. Lehteen tulevat artikkelit voi kuitenkin edelleen lähettää sähköpostitse.

Röykkiöstä leukauuniksi

Kristiina Korkeakoski-Väisänen

Uukuniemen Papinniemen autiokylän tutkimukset

1880-luvun alussa opettaja Kustaa Killinen Suomen Muinaismuistoyhdistyksen stipendiaattina kirjasi ensimmäisenä tietoja Uukuniemen Papinniemellä olevista muinaisjäännöksistä. Inventointikertomuksessaan hän mainitsee paikalla tuolloin olleen mm. "huoneiden kivijalkoja" ja "uunien sijoja", mutta vasta runsas sata vuotta myöhemmin kohde tuli uudelleen esille Markus Hiekkasen Museoviraston virkamiehenä tekemän tarkastusmatkan jälkeen. Tarkastuskertomuksessaan (1994) Hiekkanen toteaa mm. runsaiden irtolöytöjen ja vahvan paikallisen perimätiedon viittaavan siihen, että Papinniemellä on sijainnut ortodoksinen kirkko ja siihen liittynyt hautausmaa sekä ortodoksikylä. Nämä hän ajoitti alustavasti 1400–1700 –luvuille.

Joidenkin oman paikkakuntansa historiasta kiinnostuneiden, erityisesti KM Olavi Ahokkaan ja dosentti Markus Hiekkasen aloitteesta Papinniemen tutkimukset käynnistettiin jo seuraavana kesänä FK Leena Lehtisen suorittamilla koekaivauksilla. Tätä työtä on Turun yliopiston arkeologian oppiaine jatkanut FK Ville Laakson johdolla kesästä 1996 lähtien suorittamalla ensin koekaivauksia ja kartoitusta sekä kesästä 1997 tasokaivauksia Papinniemen muinaisjäännösalueella. Menneen viiden kesän aikana on paikallistettu ja tutkittu joitakin hautoja Kirkkokallion kupeesta, tutkittu raivausröykkiö ja lähes loppuunsaatettu rakennuksenpohja 1:n tasokaivaus. Arkeologisen tutkimuksen tehtäväksi onkin määritelty tunnettua esinelöytöjen ja historiallisen tiedon sekä kansanperinteen taustaa vasten selvittää Papinniemen muinaisjäännöskompleksin luonne, rakenne ja laajuus. Kylän autioituminen on liitetty historiallisista lähteistä tunnettuun ortodoksien joukkomuuttoon Karjalasta Venäjälle 1600-luvulla. Asutuksen intensiteetin historiallisista lähteistä todetut vaihtelut näyttävätkin olevan parhaiten selitettävissä poliittisilla muutoksilla Laatokan-Karjalan alueella (Saloheimo 1977, 17). Tätä oletusta tukevat myös arkeologisesti kohteen esineistön ortodoksinen luonne sekä raha- ja dendrokronologinen ajoitus (Laakso 1999a; Laakso 1999b). Tutkimusprojektin taustasta ja tutkimusten edistymisestä on saatavissa ajankohtaista tietoa Ville Laakson kotisivuilta: http://users.utu.fi/vilaakso/Uukunie.htm.

Kesällä 1997 aloitettiin koetutkimukset rakennusten sijainnin määrittelemiseksi ja tasokaivaus yhden, tässä käsiteltävän rakennuksen, rakennusjäännös 1, paikalla. Koetutkimuksissa oli jo kiinnitetty huomiota kiven ja maansekaiseen röykkiöön, jonka pinnalla ja turpeen alla oli jo jonkin verran näkyvissä palojätettä (kuva 1). Röykkiö sijaitsi oletetusta kirkon paikasta noin 150 m etelään, terassimaisen tasanteen reunalla vain muutama kymmenen metriä Pyhäjärven rannasta (Laakso 1998).

Esittelen siis varsin tavallisen arkeologisen muinaisjäännöksen – röykkiön, jossa kivien lomassa oli paikoin voimakastakin nokimaata. Epätavallista tässä röykkiössä sen sijaan oli vain osittain säilyneen, hiiltyneen puurakenteen jäännökset. Esittämäni perustuu 3. Valtakunnallisilla arkeologian päivillä, Vanhalinnan museossa "Puun arkeologiaa" –seminaarissa pitämääni esitelmään, jossa paneuduin vain

yhteen tämän ortodoksikylän talon yksityiskohtaan – talon sieluun eli uuniin. Uunin, tässä esitettävää yhtä mahdollista rekonstruktiota tarkastellaan kenttähavaintojen ja kansatieteen tarjoamien analogioiden pohjalta, eikä eri rakenneosien tarkempaa kontekstianalyysiä ole tehty.

Rakennus 1:n uuni arkeologisena jäännöksenä

Jo pintatutkimuksen aikana uunin jäännökseksi tulkittu sortunut, kiven ja nokimaan sekainen, muodoltaan epämääräinen röykkiö, oli halkaisijaltaan vajaa viisi metriä ja korkeudeltaan puolisen metriä (Laakso 1998). Romahtaessaan röykkiö oli suurempien kivien osalta levinnyt eniten itään, terassin alarinteeseen päin, mutta pienempien kivien osalta myös länteen (kuva 3). Runsaan 30 cm:n syvyydessä pinnasta oli alkuperäinen rakenne kuitenkin hahmoteltavissa kulmistaan pyöristetyksi suorakulmioksi (kuva 2) (Laakso & Korkeakoski-Väisänen 1999).

Uunin latomiseen oli käytetty suureksi osaksi varsin kulmikkaitakin, muokkaamattomia kiviä, mutta myös laakakiviä. Muuraus ja mahdollisesti myös holvin silotus tai osittainen pinnan rappaus oli tehty hiekkasekoitteisella savella. Ilmeisesti muuraussaven sekoitteena on ollut myös kasvin osia, joiden painanteita näkyi savipalojen pinnassa. Tämä olettamus perustuu kuitenkin vain jälkitöiden yhteydessä tehtyihin silmämääräisiin havaintoihin. Kansanomaisessa muurauksessa itseoppineet uunintekijät ovat valmistaneet muurauslaastin sekoittamalla saveen vettä ja täytemassana hiekkaa ja paljon orgaanista ainetta sisältävää hevosenlantaa. Uunin ulkoseinien rappaukseen käytettiin laastiseoksessa silputtuja olkia, ruumenia jne. (Kolehmainen 1981, 21). Pinnan rappaukseen tai holvin silottamiseen viittaavat savenpalat olivat yhdeltä tai kahdelta pinnalta silotettuja.

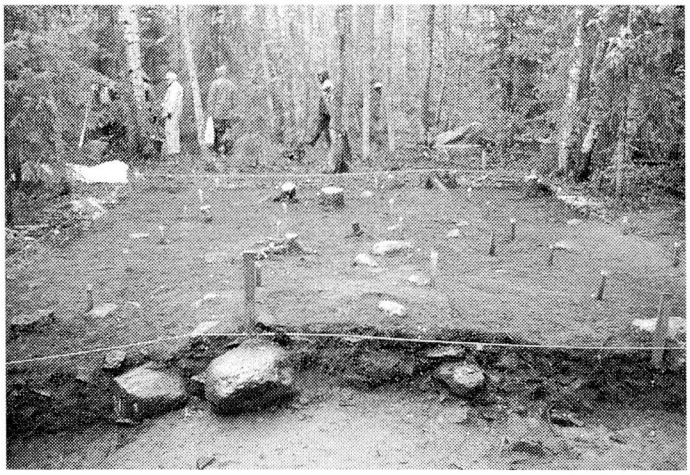

Kuva 1. Kesän 1998 kaivausalue puhdistettuna. Etualalla uuniröykkiön leikkaus. Kuva: Kristiina Korkeakoski-Väisänen. Turun yliopisto, arkeologian arkisto.

Kuva 2. Kesän 1998 kaivausalue 3. tasossa. Kuvan oikeassa reunassa, rakennuksen koillisnurkassa uuniröykkiö. Kuva: Kristiina Korkeakoski-Väisänen. Turun yliopisto, arkeologian arkisto.

Joissakin savenpaloissa oli yhdellä sivulla puupainanne, mikä osoittaa näiden palojen olevan puurakenteesta peräisin. Sen sijaan hirsien tilkesavelle ominaisia kolmiomaisia paloja oli joukossa vain muutama. Kaikkiaan romahtaneen röykkiön alueelta tallennettiin vajaa 80 kg palanutta savea, josta suurin osa on kontekstuaalisesti liitettävissä uuniin. Tämä osoittaakin, että röykkiö on muuratun uunin eikä ladotun kiukaan jäännös.

Vaikka uuni oli romahtaessaan levinnyt varsin laajalle alueelle ja siis päälliosistaan pahoin tuhoutunut, on selvää, ettei myöhempi maankäyttö ollut ulottunut rakenteen pohjaan saakka, vaan läpikotaisin hiiltyneet pohjarakenteet ovat saaneet maatua koskemattomina, ja ovat siis oletettavasti alkuperäisellä paikallaan ja suunnassaan. Ville Laakso katsookin, että vaikka paikalla on myöhempinä vuosisatoina harjoitettu kaskiviljelyä, tämä viljely on usein saattanut jopa kiertää kivisen uuninjäännöksen (Laakso 1997).

Romahtaneen uunin kivien alta paljastui useammasta kohdasta hiiltynyttä puujäännöstä (kuva 3), jonka vahvuus vaihteli 1 cm:stä noin 15 cm:iin. Paikoin hiiltynyt puu oli tunnistettavissa pyöreän hirren jäännökseksi. Länsipäästään puujäännös muodosti hirsikehikon, uunin alusrakenteen. Kehikkorakenteen olemassa oloa tukee myös etelä- ja itäpuolisen puujäännöksen syiden suunta. Kehikon länsipään todennäköisesti salvotut nurkat olivat runsaan 2 m etäisyydellä toisistaan. Puujäännöksen korkeus oli kaksi hirsikertaa. Kahdessa kohtaa päällekkäisten hirsien välissä oli savitiivistettä. Itäpäästään rakenne oli lähes kokonaan hävinnyt, mutta hirsikehikon kooksi on hahmoteltavissa noin 2,5 m x 2,5 m (kuva 3).

Kun puujäännös oli kokonaisuudessaan poistettu, paljastui vahvimpana säilyneen osan alta vielä kiviä, joiden joukossa oli joitakin

laakakiviäkin. Koko hirsikehikon alla oli karkeasti arvioiden halkaisijaltaan runsas kolmemetrinen, matala hiekkakumpare. Uuni oli aikanaan perustettu hiekkakumpareelle ja alusrakenteen alimmat hirret laskettu ainakin osittain kivien päälle.

Pääasiallisesti puut oli aseteltu horisontaalisesti, mutta lähellä rakenteen lounaisnurkkaa oli kahdessa kohdin pystypuun jäännökset (kuva 3). Nämä olivat niin lähellä toisiaan, että on mahdollista tulkita ne myös yhden pystyhirren jäännöksiksi. Taloon sijoitettuna tämä pystyhirsi olisi ollut lähellä uunin keskilattialle aukeavaa ulkonurkkaa.

Parhaiten säilyneen hirsikehikon länsipuolen edessä, oletetun tuvan puolella, puujäännös jatkui 1 – 7 cm:n vahvuisena ja runsaan metrin levyisenä. Puun syyt tässä jäänteessä kulkivat hirsikehikon suuntaisesti (kuvat 3 ja 4). Aivan uloimmissa puujäännepinnoissa oli jonkin verran todennäköisimmin puun piiluamisesta syntyneitä jälkiä.

Uunin suun suuntaa voi kenttähavaintojen pohjalta määritellä vain välillisesti. Suun rakenteeseen olisi mielestäni liitettävissä 57 cm x 22 cm kokoinen laakakivi parhaiten säilyneen hirsikehikon osan luoteispuolella (kuva 3, ruudussa 433/137). Koska kivi on kuitenkin näin olettaen väärässä suunnassa uunin suuhun nähden, on oletettava sen kuuluneen uunin suun holvirakennelman yläosaan, josta kivi uunin romahtaessa olisi voinut siirtyä näinkin paljon alkuperäiseltä paikaltaan.

Uunin oletetulla edustalla, hirsikehikon länsipuolella ja jonkin verran myös eteläsivustalla, romahtaneiden uunikivien alla, esiintyi laikuittain tiiviiksi poljettua palamatonta, mutta paikoin myös pinnaltaan palanutta savea. Vahvimmillaan savea oli 5 cm. Tulkitsen tässä savilaikkujen olevan jäänne poljetusta savilattiasta. Oletetun savilattian laajuus juuri uunin alusrakenteen länsipuolella tukee myös uunin suun edellä oletettua suuntaa. Rakennetta rekonstruoitaessa on myös huomioitu, että poljettua palamatonta ja pinnaltaan palanuttakin savea esiintyi myös hirsikehikon länsipuolella olleen horisontaalisen puujäännöksen alla. (Laakso 1998; Laakso & Korkeakoski-Väisänen 1999).

Tässä esitettävä uunirekonstruktio perustuukin seuraaviin uunirakenteeseen liittämiini kenttähavaintoihin:

1. Röykkiö koostui erikokoisista muokkaamattomista, teräväsärmäisistä kivistä ja osaksi myös laakakivistä.
2. Kivien lomasta ja ympäriltä tallennettiin vajaa 80 kg palanutta savea.
3. Uunin suun holvirakennetta ja suuntaa indikoi pitkänomainen laakakivi uunin alusrakenteen lähellä.
4. Uunin alusrakenteena on ollut hirsikehikko.
5. Hirsikehikon edessä oli "ylimääräistä" puujäännöstä ja tämän alla savea.
6. Savilaikut uunin oletetulla edustalla ja toisella ulkosivulla sekä hirsikehikon länsipuolisen puujäännöksen alla on tulkittu jäännöksiksi poljetusta maalattiasta kyseisellä alueella.
7. Röykkiö on ajoitettu dendrokronologisesti ja raha-ajoituksella 1500-luvun lopulle ja viimeistään 1600-luvun alkupuolelle (Laakso 1999a, 59-60).

Rakennuksen pohjoinen ja itäinen seinälinja - uunin paikka

Rakennuksen pohjoisseinän kulku voidaan määritellä kahdella tavalla: Ensinnäkin suorassa linjassa itä-länsisuuntaisesti sijoittuvien neljän puujäänteen perusteella. Myös säilyneiden puunosien syiden yhdenmukainen suunta, itä-länsisuuntaisesti, tukee pohjoisen seinälinjan paikkaa (kuva 3). Toisaalta em. puujäänteiden kanssa lähes samassa linjassa ja suureksi osaksi niiden alla oli 50-60 cm leveä ja vajaa 5 m metriä pitkä, kivikkoinen seinän perustuksesta

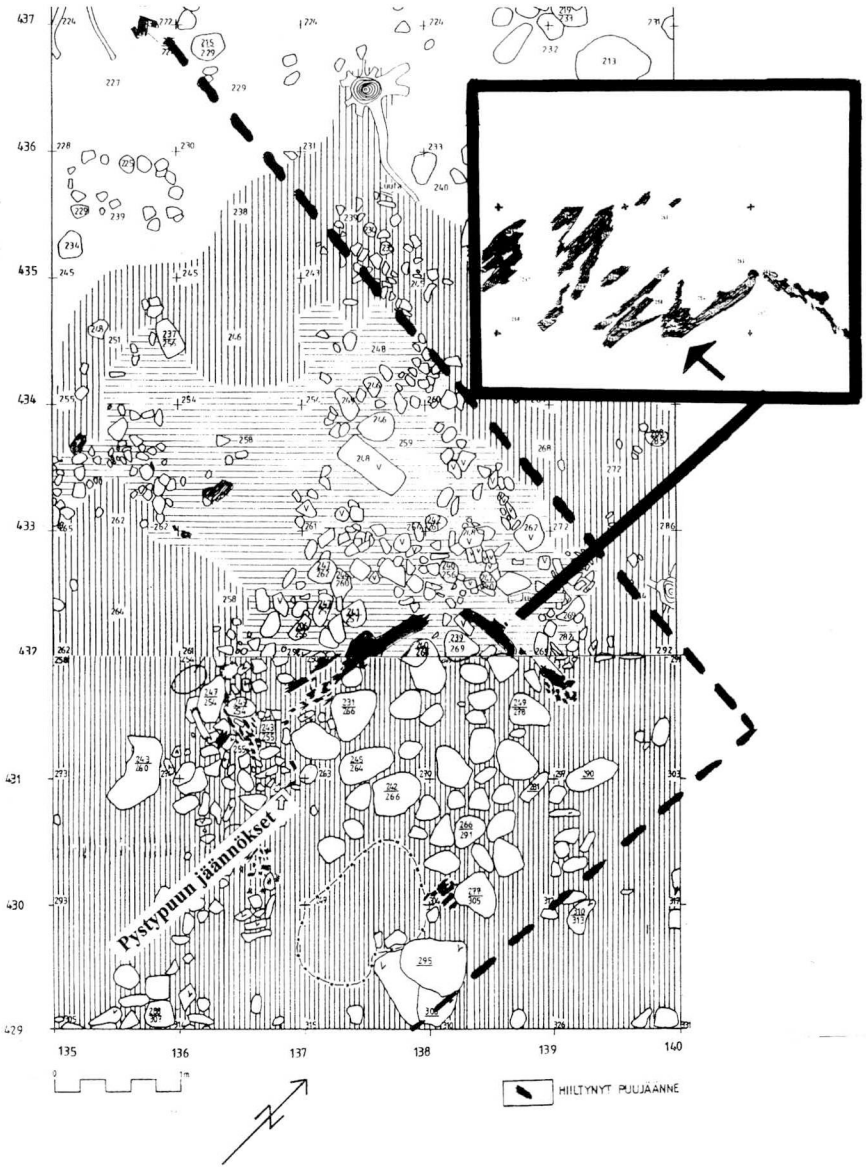

Kuva 3. Luonnos romahtaneesta uuniröykkiöstä 3 kerroksessa. Katkoviivalla on merkitty pohjoinen päätyseinä ja oletettu itäinen sivuseinä. Yläkuvassa vuonna 1998 kaivettu hirsikehikon osa ja sen länsipuolinen puujäännös. Uunin oletettu suu on merkitty nuolella. Kuva: Kristiina Korkeakoski-Väisänen. Turun yliopisto, arkeologian arkisto.

syntyneeksi tulkittu värjäytymä.

Sen sijaan tuvan itäinen seinälinja ei ole yhtä tarkoin määriteltävissä. Tässä vaiheessa tutkimusta tuleekin tyytyä määrittelemään seinän kulku tukeutuen oletukseen tuvan suorakulmaisesta nurkasta (kuva 3). Toisaalta suurehkot kivet ja pikkukivet näiden välissä voisivat indikoida seinälinjaa, olihan rakennus alunperin perustettu etelään viettävään rinteeseen. On mahdollista, että itäseinä olisi perustettu kivien päälle, vaikkei varsinaisesta rakennuksen kivijalasta olisikaan kyse. Länsiseinä, joka oli topografisesti lähes metrin korkeammalla, on laskettu suoraan maahan. Itse uuni sijaitsi tuvan koillisnurkassa, puolisen metriä irti pohjoisseinästä, ja uunin suu mahdollisesti avautui kohti länsiseinää. (Laakso & Korkeakoski-Väisänen & Tapiovaara 2000). Koska talon toisen puolen tutkimus on vielä kesken, ei tässä vaiheessa voida määritellä varmasti kumpi em. seinälinjoista on sivu- ja kumpi päätyseinä. Talon ympäristöllisen sijoittelun perusteella päättelisin pohjoisseinän olevan päätyseinän.

Savutuvassa uuni on yleensä sijainnut jommallakummalla puolella ovea ja uunin suu on avautunut vastakkaiseen seinään päin (Kolehmainen 1981, 23). Papinniemen savutuvassa oven paikkaa ei kuitenkaan vielä ole ollut mahdollista kaivaushavaintoihin perustuen määrittää, mutta nyt oletan, että uuni on ollut oven oikealla puolella.

Venäläisessä perinnekulttuurissa asuinrakennukset on jaettu sen mukaan, missä osassa taloa uuni ja sitä vastapäätä oleva ikoninurkka ovat sijainneet. Toista mallia edustaa länsivenäläinen tyyppi, jossa uunin suu on sivuseinää kohti. Tämä malli on vanhakantaisin ja se esiintyy Pietarin alueella ja Karjalan venäläisalueella. Toinen, pohjoisessa vallitsevana esiintyvä malli on pohjois- ja keskivenäläinen, jossa uuni sijaitsi oikeassa tai vasemmassa ovinurkassa ja uunin suu oli kohti oven vastakkaista, talon päätyseinää, mikä karjalaisessa talossa tarkoittaa julkisivuseinää. Tässä mallissa uuni sijaitsi nurkassa aivan seinän vieressä tai se oli jätetty irti sivuseinästä. Uunin ja seinän välinen tila saattoi toimia esimerkiksi säilytystilana (Cistov 1976, 135-136).

Tulkinnan etnoarkeologinen lähtökohta

Arkeologin tulee tulkita esineellistä lähdemateriaaliaan avoimena erilaisille mahdollisuuksille ja lukuisille ideoille. Tarvitsemiaan malleja hän voi ammentaa historian tai etnologian lähteistä, mutta myös omista kokemuksistaan. Edellä mainitut ovat vain tieteentekemisen kannalta perustellumpia. Vanhin tapa tulkita ja ymmärtää esinettä tai rakennetta onkin hakea sille morfologisiin yhteneväisyyksiin perustuva etnografinen malli (Meinander 1971, 156-157). Ilman mallia

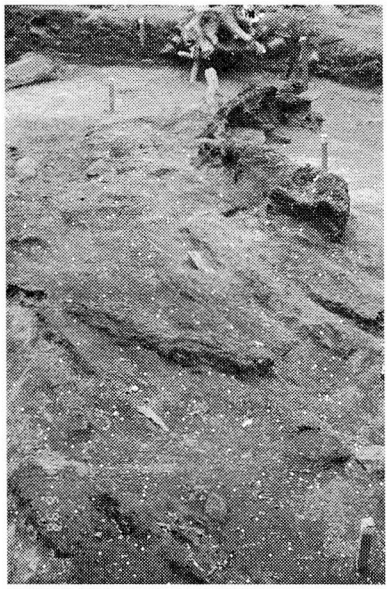

Kuva 4. Uunin puisen alusrakenteen, hirsikehikon parhaiten säilynyt osa ja sen länsipuolinen puujäännös. Kuva: Kristiina Korkeakoski-Väisänen. Turun yliopisto, arkeologian arkisto.

Papinniemenkin rakenne on vain romahtanut nokimaan ja palaneen saven sekainen röykkiö, jonka alta löytyi hiiltynyttä puujäännöstä. Kirjoittajan oman kokemusmaailman kautta tällaiselle röykkiölle ei löydy tulkintaa.

Samalla, kun arkeologisessa tutkimuksessa teorian ja mallien kehittelyssä alettiin korostaa kontekstuaalista merkitystä, kehittyi etnoarkeologia tavaksi käyttää etnografista, usein tapauskohtaista evidenssiä. Koska etnografia tyytyy vain dokumentoimaan yksittäisiä tapauksia, voidaan tapauskohtainen dokumentti mm. etnologian kautta siirtää teoreettiseen viitekehykseen ja antaa näin yksittäiselle dokumentille yleisempi merkitys. Etnoarkeologialla tarkoitetaankin elävien yhteisöjen materiaalisen kulttuurin tutkimusta, joka on keskittynyt esineiden tuotannon, levinnän ja käytön kuvaamiseen. Etnologian kautta etnoarkeologit ovat lähestyneet myös vähemmän materiaalisesti orientoituneita kysymyksiä kuten teknologista tai sosiaalista kehitystä. Perinteisesti etnoarkeologia on kuitenkin nähty näkökulmaltaan rajoittuneeksi, erityisesti sen yleistysvoiman puutteeseen poikkikulttuurisissa tutkimuksissa on kiinnitetty huomiota (Orton et al. 1995, 17). Se on ollut myös voimakkaasti synkronistista, mutta useimmat tutkimukset ovat kuitenkin kiinnittäneet niukasti huomiota samanaikaisten mallien historialliseen kehitykseen. Ian Hodderin mukaan onkin olemassa todellinen tarve tuoda myös tutkimuskohteen historiallinen perspektiivi etnoarkeologian kautta tapahtuvaan tulkintaan (Hodder 1984, 55). Tämä odotus lienee edelleenkin relevantti. Etnoarkeologia onkin kvalitatiivisen tutkimuksen laji, lähestymistapa, jossa tavoitteena on ymmärtää tutkimuskohdetta, ja sitä voinee ainakin osin luonnehtia tutkimusmetodiksi pikemminkin kuin tutkimusstrategiaksi.

Etnologian tarjoamat analogiat tai tutkijan omankin kulttuuripiirin pohjalta syntyneet havainnot ovat oikeutettu lähtökohta materiaali- ja valmistustekniikkaa koskeville tulkinnoille, ja ennen kaikkea, jos analogioiden avulla ei oleteta löydettävän totuutta vaan katsotaan niiden toimivan enemmänkin mahdollistavina. Tämä tulee esille erityisen hyvin kokeellisessa arkeologisessa tutkimuksessa, jossa analogiat toimivat mallien keskeisenä perustana. Tuloksella ei pyritä antamaan oikeaa vastausta vaan luotettavimmillaan kokeen tulos on silloin, kun on pystytty osoittamaan jokin tulkinta mahdottomaksi (Coles 1979, 46-47). Oleellista sen sijaan on, että tulkinnan tulee tapahtua siinä paikallisessa ja sosiaalisessa kehyksessä, mihin tulkittavan oletetaan kuuluvan. Erityisen tärkeää tämä on sellaisissa tapauksissa, jolloin rakenteita pystytään vain puutteellisesti identifioimaan (Hodder 1981, 215-216). Esineiden tai rakenteiden morfologisten yhteneväisyyksien pohjalta muodostetut paralleelit voivat osua oikeaan, mutta eivät aina, ainakaan jos ei tarkastella rakenteen ja haetun paralleelin kontekstuaalista vastaavuutta. Näkökulman tulisi olla siis myös kulttuurikontekstuaalinen.

Myös historiallisen ajan arkeologinen ja erityisesti materiaalinen tutkimus tarvinnee etnografian ja etnologian tarjoamia malleja. Erityisesti tämä tarve korostuu suomalaisessa tutkimuksessa. Kirjallisia lähteitä tuottamattoman ja sitä tuottaneen ajan välinen ylimenokausi on meillä pitkä ja liukuva (Nikander 1934, 139). Jussi-Pekka Taavitsainen tuo esille mm. historiallisen ajan arkeologian ominaisluonnetta pohtivassa artikkelissaan keskeisen ongelman: esine- ja tekstipohjaisen lähdeaineiston yhdistämisen ja sen oikeutuksen sekä toteaa keskiajan arkeologian ilmeisen olemassaolon oikeutuksen. Hän tuo myös esille Markus Hiekkasta lainaten esihistorian ja uuden ajan alkupuolen väliin jäävän "harmaan ajan" (Taavitsainen 1999, 9-10). Näkisin tämän lähteistöltään vielä osaksi löytämättömän ajan tietyillä elämänalueilla jatkuvan paljon pitempäänkin. Juuri etnoarkeologinen lähestymistapa, kansatieteemme dokumenttien tarjoamat mallit täydentävät tämän "harmaan ajan" tutkimusta kuvailevana, mutta myös selittävänä tutkimusstrategiana.

Lämmityskiuas - leivinuuni

Ensimmäisiä kivistä ladottuja (ei muurattuja) lämmityskiukaita edustanee Anna-Liisa Hirviluodon Turun (Kaarinan) Ristimäessä tutkima talonpohja I:n lounaisnurkassa ollut romahtanut röykkiö. Rakennus on ajoitettu 800 – 1100 j.Kr., mutta sen funktio on epäselvä. Kysymyksessä voi olla asuinhuone ts. kiukaallinen pirtti, mutta myös riihi tai sauna tai näiden yhdistelmä (Hirviluoto, 1962, 44-45; Valonen 1984, 153). Myös Liedon Vanhalinnalla on tutkittu muokkaamattomista kivistä ladottu, suorasivuinen neliömäinen kiukaan jäännös, jonka pohja-ala on ollut 2,4 m x 2,2 m. Kiukaan maantasainen pesä oli 80–90 cm pitkä, ja sitä reunustivat muita kiuaskiviä huomattavasti suuremmat lohkareet. Ei tiedetä minkä rakennuksen tulisijana kiuas on ollut, mutta Unto Salo sijoittaa tämän tulisijan rakennuksen lounaisnurkkaan. Liedon Vanhalinnan kiuas ajoittuu 1000-1200 j.Kr. (Salo 1958, 62-63).

A.M. Tallgren tutki Ruskon Märttelässä 1900-luvun alussa välillisesti rautakauden lopulle ajoitetun savetun lieden arinan, jonka alla oli yläpinnaltaan savettu puukerros ja tämän alla vielä palaneita kivilaakoja (Tallgren 1931, 178). Kustaa Vilkuna on tulkinnut rakenteen uuniksi. Tätä tulkintaa tukee hänen mukaansa savesta puualustalle muurattu arina sekä savesta muurattu holvi, jollainen arinan päällä on täytynyt olla, koska suurin osa savipaloista oli arinan päällä sileäpuoli alaspäin (Vilkuna 1946, 267-268). Holvitekniikkaa pidetäänkin itäsuomalaisena (Talve 1960, 319). Todennäköisesti kyseessä on ulkouuni.

Suomessa alkeellisimpiin tulisijoihin kuuluvat savupirttien, -saunojen ja riihien sisäänlämpiävät, luonnonkivistä ladotut kiukaat, joissa tulipesän päälle on ladottu lämpöävaraava kivikerros, ja savu tunkeutuu sisään huoneeseen lakeiskivien lomitse (Talve 1960, 314). Asuinhuoneessa jo kiuas on merkinnyt edistysaskelta lähinnä suuren lämmönvaraamiskykynsä ansiosta. Kiuasta kehittyneempänä voidaan kuitenkin pitää luonnonkivistä muurattua, sisäänlämpiävää uunia, jossa savu pääsi ulos uunin kylkiin tai suuaukon yläpuolelle, otsaan tehdyistä aukoista eli "sieraimista" ja uunin suusta (Valonen 1963, 189-196). Vanhimmat säilyneet tämänkaltaiset uunit meillä ovat 1600-luvun lopusta tai 1700-luvun alusta (Kolehmainen 1981, 14-15). Jos saunan uuni holvattiin, kutsuttiin rakennetta holvikiukaaksi (Talve, 1960, 314-316).

Ilmar Talve on - aiheellisesti - kiinnittänyt huomiota kansatieteellisessä kirjallisuudessa ilmenevään pirtti- ja tupa sekä kiuas- ja uuni sanaparien käytön epätäsmällisyyteen. Savupirtillä tarkoitetaan hänen mukaansa rakennusta, jossa on sisäänlämpiävä, päältä avonainen (muuraamaton) kiuas. Savutuvassa taas on sisäänlämpiävä, päältä umpinainen (muurattu) uuni (Talve 1979, 347; ks. myös Valonen 1963, 107-143). Papinniemen rakennuksessa 1 olisi siis kysymyksessä savutuvan uuni (ks. myös Vuorela 1976, kartta 34).

Umpinainen uunin laki edellytti jo jonkinlaista tulipesän holvirakennelmaa. Suomessa säilyneistä vanhimmista luonnonkivistä ladotuista tulipesän holveista voidaan erottaa kolme rakennetta: Porrasholvi, jossa litteähköt muokkaamattomat kivet on asetettu porrasmaisesti päällekkäin uunin ollessa näin yläosastaan kapeneva (Valonen 1963, Abb. 263). Myös toisen, ns. laakaholvin latomiseen käytettiin litteähköjä luonnonkiviä, mutta uunin suun sivustan kivet aseteltiin suoraan päällekkäin ja näiden varaan laskettiin pidemmät, latteahkot lakeiskivet. Harjaholvissa, joka on ollut yleinen Venäjällä, on em. kanssa sama latomisperiaate, mutta uunin suun suoran lakeiskiven takana kivet aseteltiin harjamaisesti vastakkain (Kolehmainen 1981, 16). Papinniemen rakennuksen 1 uunin tulipesän holvi voi tietenkin olla mikä tahansa esitetyistä vaihtoehdoista, mutta tässä tulkinnassa sijoittaisin uunin edustalta löytyneen poikkeuksellisen muotoisen ja -kokoisen laakakiven laakaholviin kuuluneeksi.

Koska Papinniemen uunin kivinen yläosa

oli täysin romahtanut, ei itse uunin muotoa voi jäännöksen perusteella tulkita. Kansatieteen lähtökohdista muoto kuitenkin voidaan määritellä. Monumentaaliteoksessaan "Zur Geschichte der Finnischen Wohnstuben" Niilo Valonen toteaa suomalaisen savutuvan uunin yläosan voivan olla kansatieteellisten dokumenttien valossa joko kupolimainen, sylinterimäinen tai laakea. Näistä muodoltaan laakea uunin yläosa on selvästi, ainakin dokumentointivaiheessa, ollut yleisin ja se ulottui Etelä- ja Kannaksen Karjalasta Keski-Suomeen, pohjoisessa Kainuun eteläosiin ja sieltä itään Laatokan Karjalaan (Valonen 1963, 182-184 ja Abb. 134). Etelä-Karjalassa tämä muoto on ollut yksinomainen.

Savokarjalainen leukauuni

Laakealakisten uunien levintäalue käy yksiin itäisten savutuvan uunien levinnän kanssa. Itäisten uunien toinen yhteinen piirre on uunin varsin korkea alusrakenne. Itse uuni on muurattu kivestä. Myös holvitekniikkaa pidetään itäsuomalaisena (Talve 1960, 319). Näistä savokarjalainen leukauuni (kuva 5), jossa on pitkänomainen liesipankko (leuka) leivinuunin suun edessä, on laajimmalle levinnyt. Sen sijaan perinteisemmin karjalaiseen uunikulttuuriin liitetyt kolpitsauuni ja kosinouuni ovat levinnältään leukauunia itäisempiä, puurakenteiltaan huomattavasti leukauunia kookkaampia ja myös nuorempia. Kolpitsauunissa on avattava uuninkuvepenkki, kolpitsa, kun taas kosinouunissa on uuninkuvekaappi. Sekä uuninkuvepenkin että -kaapin kautta on kulku kellariin. (Vuorela 1976, 82 ja kartta 36; Valonen 1963, 533-538; Valonen 1974, kuva 22). Korkeaa alakertaa edellyttävinä rakenteina nämä uunityypit eivät voi tulla kysymykseen Papinniemen uunia rekonstruoitaessa.

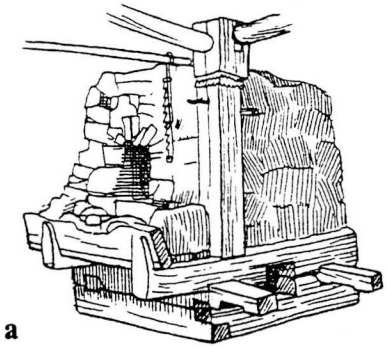

a

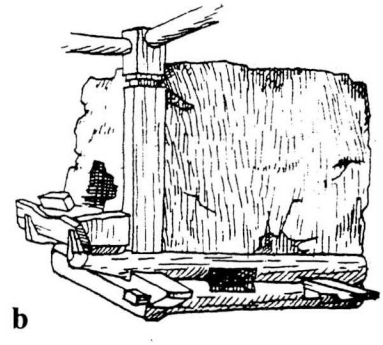

b

Kuva 5. Kirvussa, Etelä-Karjalassa dokumentoidut leukauunit: a) U.T. Sireliuksen valokuvaama 1908 ja b) Toivo Salervon piirtämä 1909. (Niilo Valonen, Zur Geschichte der Finnischen Wohnstuben, 1963: Abb. 160 ja Abb. 202.)

Kansatieteen tarjoamiin analogioihin tukeutuen esitänkin, että Papinniemen rakennuksessa 1 on ollut luonnonkivistä muurattu leukauuni. Leukauunin rakenteeseen kuuluu alusrakenteena ulokkeellinen hirsikehikko ja uunin suun edustan liesipankko. Katsonkin, että Papinniemen uunin suun ja hirsikehikon länsipuolella ollut horisontaalinen puujäännös indikoi romahtanutta uloketta eli pankkoliettä. Tulkitsen myös, että liesi on ollut kuten kuvassa 5 kahden juurakon varaan laskettu. Tosin uunin leuka voi olla ollut myös salvottu rakenne tai pyöröhirsistä ladottu (Valonen 1963, 198-205; Vuorela 1964, 104-105; Talve 1979, 37). Tässä tapauksessa viimeksi mainitut rakenteet eivät mielestäni kuitenkaan tule kysymykseen. Vaikka karjalaiseen ruokaperinteeseen kuuluukin keskeisenä uuniruoat, niin liettäkin käytettiin ruoan kypsentämiseen. Juurakon varaan laskettu liesikaukalo täytettiin kivillä ja maalla, jolloin siihen voitiin vetää uunista hiillosta ruoan kypsentämiseksi liedellä haahlojen varassa riippuvassa padassa. Papinniemen rakennuksessa 1 juuri uunin oletetulle edustalle oli kasaantunut runsaimmin pikkukiviä, jotka voisi tulkita liedestä peräisin oleviksi (kuva 3). Uunin edustan liesi on myös pohjoisvenäläisen uunin luonteenomaisimpia piirteitä (Cistov 1976, 136). Etu-ulokkeeton, liedetön kehäarkku-uuni sen sijaan tunnetaan vain Hämeestä, Keski-Suomesta ja Pohjois-Savosta (Valonen 1963, 226; Vuorela 1964, 66).

Savokarjalaisessa uunissa liesi on ollut tavallisesti varsin korkealla, mikä osoittaa sopeutumista uuniruokien valmistukseen. Kuvassa 5 olevissa U. T. Sireliuksen 1908 ja Toivo Salervon 1909 Kirvussa, Etelä-Karjalassa kuvaamissa leukauuneissa hirsinen alusrakenne on kuitenkin varsin matala, vain kaksi tai kolme hirsikertaa. Koska Papinniemen uunista oli säilynyt merkkejä vain kahdesta hirsikerrasta, olettaisi mielellään aluskehikon jo alun perin olleen varsin matalan.

Tyypillinen ja vanha rakenne itäsuomalaisessa (leuka)uunissa on uunin ulkonurkkaan sijoitettu nurkkapatsas, joka toimi tuvan jakoorsien kannatinpilarina. Etelä-Karjalassa on käytetty ns. ohutta patsasta, jossa pystyparrun pää on ohennettu (kuva 5). Orret taas jakoivat asuintilan nais- ja miespuoleen (Valonen 1963, 227-233). Uuni voi kuitenkin olla myös nurkkapatsaaton (Kolehmainen 1981, 76-77). On mahdollista, että Papinniemen rakennuksen 1 leukauunissa on ollut tuvan keskilattian puoleisessa ulkonurkassa myös nurkkapatsas. Tähän voisi viitata ko. nurkan lähellä kahdessa kohdin todetut pystypuun jäännökset (kuva 3) (Laakso 1998), jotka voi mielestäni tulkita pystyhirren jäännöksiksi. Kuvan 5 Kirvun uuneista näkee, ettei nurkkapatsasta perustettu maahan, vaan se kiinnittyi uunin kehärakenteeseen liesipankon korkeudella, joten Papinniemen jäännöksessä ko. kohtaa alusrakenteesta ei välttämättä ole edes säilyneenä.

Papinniemen rakennuksen 1 jäännöksen kenttähavaintojen ja kansatieteen analogioiden pohjalta olen siis päätynyt tulkintaan, että kysymyksessä on savutuvan koillisnurkassa, mahdollisesti oven oikealla puolella, erikokoisista kivistä savella muurattu laakealakinen ja liesipankollinen ns. leukauuni. Uunin suu on avautunut tuvan länsi-, oletettua sivuseinää kohti ja holvi on ns. laakaholvi. Uunin alusrakenteena ollut savella tiivistetty hirsikehikko olisi ollut varsin matala ja uuni saattaa olla ollut nurkkapatsaallinen. Uunin edessä ja mahdollisesti myös tuvan keskilattian puoleisella sivulla on ollut maalattia.

Karjalainen kulttuuri idän ja lännen sulattona

Kustaa Vilkuna jakaa suomalaiset leivinuunit, jossa voitiin paistaa nostatettua leipää, kolmeen päätyyppiin: Länsisuomalainen uuni sijaitsi asuinhuoneessa takan yhteydessä. Skandinaavinen takkauuni syrjäyttikin täällä

suuremmissa taloissa savupirtin vanhakantaisen kiuastulisijan. Myös Itä-Suomessa, koko karjalaisella alueella, korkea-alustainen liesipankkouuni - pätsi - sijaitsi asuinhuoneessa. Tupa–huone ja liedellinen savu-uuni ovat varhaiskeskiaikaista skandinaavista perintöä (Valonen 1971, 8). Savo-Karjalassa yhtyvätkin savutuvassa, sen korkea-alustaisessa liesiuunissa ja patsasorsissa jo varhain sekä itäinen että läntinen vaikutus, mutta on vaikea ratkaista ovatko yhtyneet piirteet rautakautisia vai keskiaikaisia (Valonen 1974, 457; Valonen 1975, 196, kartta 28).

Kolmantena tyyppinä on ulkona, rakennuksesta erillään sijaitseva uuni, josta Länsi-Suomessa käytetään myös nimitystä pätsi tai mäkiuuni. Täällä pätsi esiintyy siis vain ulkouunin nimityksenä. Kustaa Vilkuna toteaakin ulkouunin olleen käytössä aikaisemmin laajalla, Länsi-Suomesta Kaukasukselle ulottuneella alueella, ja säilyneen ilmeisenä reliktinä läntisimmällä reuna-alueellaan (Vilkuna 1946, 252-260, 265). Länsi-Suomessa tuvan uuni palveli huoneen lämmönlähteenä. Leipää leivottiin harvoin, mutta suuria määriä kerralla, joten ilmeisesti paloturvallisuussyistä käytettiin ulkouunia (Vuoristo 1954, 5-6, kartta 1). Uunin käytön intensiteetti juuri leivän paistamisessa ja muun ruoan valmistuksessa onkin eräs ero itäsuomalaisen ja länsisuomalaisen kulttuurialueen välillä.

Uunin vanhin nimitys näyttää siis olevan pätsi. Tämän nimityksen perusteella leivinuunimme alkuperää olisikin haettava slaavilaiselta alueelta (Vilkuna 1946, 262-264). Rakenteena itäsuomalaisessa savutuvan uunissa yhdistyvät vanhan asuinhuoneen kiukaan, keittokodan lieden ja ulkouunin elementit. Rakenteessa onkin Kustaa Vilkunan mukaan aineksia sekä leivinuunista että kiukaasta, ja näiden levinnän varhainen risteytyminen on hänen mukaansa täytynyt tapahtua jossain Suomenlahden eteläpuolella viimeistään esihistoriallisen ajan lopulla kuten Ruskon Märttelän alusrakenteeltaan hirsikehikollinen uuni osoittaa (Vilkuna 1946, 267-274). Tätä esihistoriallista ajoitusta tukee myös Laatokan alueelta tunnettu kehitys, jossa kaivauslöytöjen ja E.N. Nosovin tulkinnan mukaan jo 700-luvun alussa tapahtui siirtymistä keskiliedellisistä asunnoista nurkkauunillisiin huoneisiin (Uino 1986,191; ks. myös Valonen 1975, kuvat 4 ja 6). Todennäköisesti etelämpänä Novgorodin – Olhavan karjalaisalueilla pätsiä käytettiin paistamiseen jo esihistoriallisen ajan lopulla (Talve 1979, 347, viite 20).

Itäisen ja läntisen kulttuuripiirin sekoittuminen Savo-Karjalan alueella on ilmeinen jo esihistoriallisella ajalla, mutta yksittäisten materiaalisen kulttuurin piirteiden ajoittaminen ja tulosuunta tarvinnee vielä sekä kansatieteen että arkeologian tutkimuksellista lisäselvitystä. Kuitenkin on oletettavaa, että Etelä-Karjalassa leukauuni on ollut käytössä jo pitkään 1600-luvulla, vaikka vanhimmat säilyneet leukauunit ovatkin vasta seuraavan vuosisadan taitteesta eli tulkittava kohde ja malli ovat rinnastettavissa samanaikaisiksi. Tässä tarkemmin pohtimatta jää sen sijaan toinen tärkeänä pitämäni kysymys tulkittavan kohteen ja mallin kulttuurikontekstin yhteneväisyydestä. Itä-Suomen perinnealueet sekä perinne- ja poliittisten rajojen monet muutokset näkynevät arkeologien tutkimassa jäämistössä. Toisaalta materiaalisen kulttuurin perinnealueiden ja -rajojen tarkistamisessa - ehkä uudelleen muotoilussakin - arkeologialla voisi olettaa olevan annettavaa tulevaisuudessa, kun jo käynnistynyt historiallisen ajan maaseudun tutkimus alkaa tuottaa tulosta. Tämän kulttuurin osa-alueen kuvaamiseksi historialliset lähteet eivät riitä.

Arkistolähteet:

Hiekkanen, M. 1994. Uukuniemen Papinniemen Kirkkokallion alueen kirkolliset ja asutusjäännökset. Kertomus virkamatkasta 14.10.1993. Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto.

Laakso, V. 1997. Uukuniemi Papinniemi. Arkeologinen koekaivaus historiallisen ajan kirkon- ja asuinpaikalla 1.7.-5.7.1996. Koekaivausraportti. Turun yliopisto, arkeologia, topografinen arkisto.
Laakso, V. 1998. Uukuniemi Papinniemi. Arkeologinen kaivaus historiallisen ajan asuin-paikalla 30.6.-18.7.1997. Kaivausraportti. Turun yliopisto, arkeologia, topografinen arkisto.
Laakso, V. 1999a. Ortodoksinen kulttuuripiiri Suomessa 1300 – 1700: Uukuniemen Papinniemi ja muita arkeologisia kohteita. Pro gradu-tutkielma. Turun Yliopisto, arkeologia.
Laakso, V. & Korkeakoski-Väisänen, K. 1999. Uukuniemi Papinniemi. Arkeologinen koekaivaus historiallisen ajan asuinpaikalla ja kalmistossa 25.5.-12.6.1998. Koekaivausraportti. Turun yliopisto, arkeologia, topografinen arkisto.
Laakso, V. & Korkeakoski-Väisänen, K. & Tapiovaara, S. 2000. Arkeologiset tutkimukset Uukuniemen Papinniemellä kesällä 1999. Turun yliopisto, arkeologia, topografinen arkisto.

Painetut lähteet:

Cistov, K. V. (toim.) 1976. Venäläinen perinnekulttuuri. Neuvostoliiton Pohjois-Euroopan venäläisväestön etnologiaa 1800-luvulta 1900-luvun alkuun. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 322.
Coles, J. 1979. Experimental archaeology. London.
Hirviluoto, A.-L. 1962. Husgrunder från järnåldern på Ristimäki boplats i Kurala invid Åbo. Finskt Museum 1960: 41-59.
Hodder, I. 1981. Pottery, Produktion and Use: A theoretical discussion. Howard, H. & Morris, E. L. (ed). BAR. International Series 120. Oxford.
Hodder, I. 1984. Ethnoarkeology: Application of the General Theory. Perspective on Archaeological Theory and Method. University of Lund, Institute of Archaeology. Report series No. 20: 55-62.
Kolehmainen, A. 1981. Suomalaiset uunit. Keuruu.
Laakso, V. 1999b. Uukuniemen kolme ortodoksipappia. SKAS 3/1999: 2-8.
Laakso, V. Päivitetty 22.1.2000. Autioituneen ortodoksikylän jäljillä Uukuniemen Papinniemellä. WWW-dokumentti. http://users.utu.fi/vilaakso/Uukunie.htm.
Meinander, C. F. 1971. Arkeologian tie. Kotiseutu n:o 4 / 1971: 154-158.
Nikander, G. 1934. Etnografi, arkeologi, historia. Granskaren. November 1934: 138-140.
Orton, C., Tyers, P., Vince, A. 1995. Pottery in Archaeology. Cambridge Manuals in Archaeology.
Salo, U. 1958. Uudet tutkimukset Liedon Vanhalla linnalla. Suomen Museo 1958:58-73.
Saloheimo, V. 1977. Asutuksen kasvun rajat. Taloluvun kehitys ja sen tekijöitä Laatokan-Karjalassa 1500-1764. Joensuun korkeakoulu, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 27.
Taavitsainen, J.-P. 1999. Historiallisen ajan arkeologia tieteenalana ja antikvaarisena toimintana. Historiallisen ajan arkeologian menetelmät. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 20: 6-14.
Tallgren, A. M. 1931. Varsinais-Suomen esihistoria. Varsinais-Suomen historia I. Turku.
Talve, I. 1960. Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska Museets Handlingar: 53.
Talve, I. 1979. Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 355.
Uino, P. 1986. Iron Age Studies in Salo I-II. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 89:1.
Valonen, N. 1963. Zur Geschichte der Finnischen Wohnstuben. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 133.
Valonen, N. 1971. Suomen kansantaiteen aarteita. Helsinki.
Valonen, N. 1974. Suomen itäraja perinnerajana. Kalevalaseuran vuosikirja 54: 444-475.
Valonen, N. 1975. Zu den ältesten Schichten der finnischen Hauskultur. Ethnologia Europaea. A World Review of European Ethnology. Vol. VIII;2: 172-213.
Valonen, N. 1984. Asuminen talonpoikaistalossa keskiaikana. Historiallisen ajan arkeologia Suomessa. Turun maakuntamuseo. Raportteja 6: 153-160.
Vilkuna, K. 1946. Leivinuunin historiaa Suomessa. Kalevalaseuran vuosikirja 25-26.
Vuorela, T. 1964. Kansatieteen sanasto. Helsinki.
Vuorela, T. (toim.) 1976. Suomen kansankulttuurin kartasto 1. Aineellinen kulttuuri. Suomalaisen kirjallisuuden seura.
Vuoristo, O. 1954. Pakaritupa. Kotiseutu N:o 1/1954: 5-11.

Asutusjatkuvuutta ja monipuolista esineellistä kulttuuria - Sääksmäen Jutikkalan kartanon arkeologiset tutkimukset vuosina 1999 ja 2000

Georg Haggrén ja Terhi Mikkola

Sääksmäen asutus keskittyi rautakauden lopulla ja varhaiskeskiajalla kahden puolen Vanajaveden kapeikkoa. Sen pohjoispuolisten harjujen etelä- ja lounaisrinteille syntyi pitkänomainen asutusrypäs eli Sääksmäen Kirkonpuoli, josta kehittyi koko pitäjän keskus. Vanajaveden eteläpuolinen asutus keskuksenaan Tarttilan kylä ryhmittyi Saarioisjärven ympärille. Historiallisella ajalla tätä aluetta kutsuttiin Saarioispuoleksi. Kirkollisesti se kuului Sääksmäen kirkkopitäjään, mutta hallinnollisesti se oli osa Saarioisten hallintopitäjää. Saarioispuolella olivat pitäjän sekä koko Sääksmäen kihlakunnan ainoat keskiaikaiset kartanot Jutikkala, Lahinen ja Solberga. Yhdessä Hattulan kihlakunnan puolella sijainneiden Lepaan, Suontaan, Vesunnan ja Harvialan ym. kanssa ne muodostivat Hämeen linnan ympärille kehittyneen kartanokeskittymän.

Saarioisjärven länsipuolelta Saaren, Sillantaan ja Päivölän (ent. Solberga) kylien alueelta on rautakautisia muinaisjäännöksiä (mm. kalmistoja ja kuppikiviä). Pitkään epäiltiin, että rautakautinen asutus Saarioisjärven itäpuolella olisi ollut vähäistä, mutta vuonna 1987 löytyi noin 300 m Jutikkalan kartanon tonttimaasta itään peltojen takana olevasta Muuntajanmäestä sekä röykkiö- että

Kuva 1. Jutikkalan kartanon päärakennus luoteesta. Kuva: Georg Haggrén.

polttokenttäkalmisto. Niitä tutkittaessa vuonna 1990 talletetut löydöt ajoittuvat merovingi- ja viikinkiajalle, mahdollisesti jopa 1000-luvulle. (Hirviluoto 1997.) Myös Jutikkalan pohjoispuolella sijaitsevasta Kantalasta on löytynyt muutamia röykkiöitä, jotka saattavat olla rautakautisia. (Pirkanmaan kiinteät muinaisjäännökset 1996.)

Akateemikko Eino Jutikkalan aloitteesta Jutikkalan kartanon alueella tehtiin vuosina 1999 ja 2000 jälleen arkeologisia tutkimuksia. Niiden ensi sijaisena tavoitteena oli löytää keskiaikaisen kartanon paikka. Tutkimukset rahoitti Jutikkalan säätiö ja niistä vastasi Museoviraston rakennushistorian osasto.

Intensiivistä asutusta rautakaudella

Kartanon pohjoispuolisen Niemipellon takaa noin 200 m kartanon päärakennuksesta luoteeseen sijaitsevasta Kokkomäestä löytyi kesällä 1999 myöhäisrautakautinen noin 35 x 7 m laajuinen hyvin säilynyt polttokenttäkalmisto. Myös noin 200 m kartanolta pohjoiseen Tiilisalinmäestä löytyi rautakautinen röykkiö ja mahdollinen kenttäkalmisto. Kesällä 2000 Jutikkalan kartanon tonttimaan pohjoisosasta, vain 100 metrin päässä Kokkomäestä sijaitsevalta Kirsikkamäeltä paljastui puolestaan noin 15 x 6 m laajuinen polttokenttäkalmisto. Kartanon länsipuolisen Kaalimaan

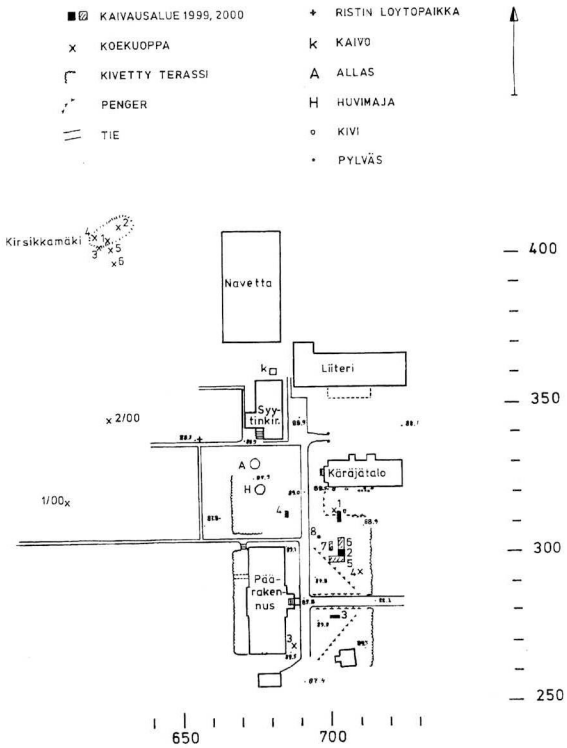

Kartta 1. Yleiskartta Jutikkalan kartanon tonttimaasta. Piirros: Georg Haggrén.

pintapoiminnassa talletettiin lisäksi joukko rautakaudentyypin saviastiain paloja sekä yksi myöhäisrautakautinen sarjahelmi.

Kesän 2000 tutkimuksissa varmistui, että myös itse Jutikkalan kartanon mäellä on sijainnut rautakautinen asuinpaikka. Se on kuitenkin pahoin tuhoutunut, säilynyttä kulttuurikerrosta ei löytynyt kuin suppealta alueelta kaivausalueen länsipäässä. Rautakaudentyypin keramiikkalöytöjen kanssa samoista kerroksista löytyi runsaasti rautakuonaa. Mäellä on rautakaudella tai varhaiskeskiajalla harjoitettu raudanvalmistusta, sillä kuonan rakenteesta päätellen se on järvimalmin sulatuksessa ja mahdollisesti myös raakaraudan puhdistamisessa syntynyttä jätettä eikä tavallista pajakuonaa.

Vanhin säilynyt kartta Jutikkalasta on vasta vuodelta 1767, jolloin maanmittari Israel Grundström kartoitti kartanoon kuuluneet pellot. (Hämeen MMT: Sääksmäki 6: (kartta ja selitysosa), MML: Sääksmäki H 73 6/6 (moderni kopio edellisestä). Kartasta näemme, että päärakennus tontteineen sijaitsi tuolloin samalla paikalla kuin nykyäänkin. Grundström jakoi pellot niiden hedelmällisyyden ja maanlajien mukaan neljään eri luokkaan. Niin tuon ajan kuin jo rautakauden lopun maanviljelystekniikan kannalta parhaita peltoja olivat tonttimaata lähinnä olevat hiekan- ja savensekaiset multavat pellot eli luoteispuoleinen Niemipelto ja itäpuolinen Mäkiaita. Melkoisella varmuudella ne ovat Jutikkalan vanhimpia peltoja.

Niin Kokkomäki, Kirsikkamäki, Kaalimaa kuin kartanon tonttimaa sijaitsevat vanhan Niemipellon laidoilla. Yhdessä vuonna 1990 tutkitun Muuntajanmäen kalmiston kanssa kahden viime vuoden tutkimuksissa löytyneet muinaisjäännökset osoittavat, että Jutikkalassa on jo rautakauden lopulla ollut intensiivistä kiinteätä asutusta. Jutikkalan kartanon puutarhasta, läheltä Niemipellon laitaa löytynyt 1200-luvulle ajoittuva emalikoristeinen ns. ortodoksiristiriipus viittaa puolestaan asutusjatkuvuuteen rautakaudelta keskiajalle (KM 31580).

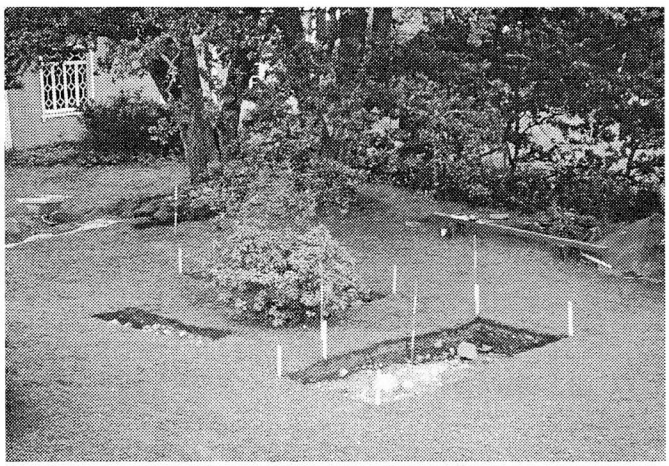

Kuva. 2. Etupihan kaivausalueet 7, 6 ja 5. Kuva: Georg Haggrén.

Mielikon talosta 1800-luvun herraskartanoksi

Muutamat keskiaikaiset asiakirjat mahdollistavat kartanon vaiheiden seuraamisen 1400-luvulta eteenpäin, mutta muutoin Jutikkalaa koskeva asiakirja-aineisto on varsin vähäistä. Kartanon oma arkisto paloi vuonna 1838 ja niin hovioikeuden kuin Sääksmäen kihlakunnanoikeudenkin tuomiokirjat tuhoutuivat Turun palossa vuosikymmentä aiemmin. Koska Jutikkala on vanhaa rälssiä, myöskään voudintai läänintileissä ei ole paljon sitä koskevaa tietoa.

Säilyneissä asiakirjalähteissä varhaisin maininta Jutikkalasta on hämäläisittäin varhainen eli jo vuodelta 1340, jolloin Melico de Iudicala oli 24 muun sääksmäkeläisen tavoin niskuroinut ja kieltäytynyt maksamasta vaadittuja kymmenysveroja (REA 99).

Mielikko oli nimestään päätellen vielä hämäläinen talonpoika, mutta vuoteen 1420 mennessä Jutikkalaan oli muodostunut rälssin asumakartano. Tuolloin Henric Bitz (Hendrich Bitz) laati kartanon omistuksista maakirjan. Siitä on säilynyt lyhyt 1500-luvulla kopioitu ote, joka sisältää Keski-Suomessa sijainneen ns. Jutikkalan erämaan rajat (UUB B76 sisäkansi). Vaikka turkisten viennin kulta-aika alkoi tuolloin olla jo ohi, osoittaa tämä asiakirjakatkelma, kuinka erämaiden tarjoama tuotto houkutteli rälssin edustajia hankkimaan omistuksia Hämeestä. Myöhempi ritari, valtaneuvos, Turun linnan päällikkö ja Etelä-Suomen laamanni Henric Bitz on luultavasti ollut tuolloin Jutikkalan ja sen erämaiden omistaja. On siis mahdollista, että kartano on hänen poikansa piispa Konrad Bitzin lapsuudenkoti. Viitteen kartanon omistajien vauraudesta antaa Jutikkalan Ankkurimäestä (Riihimäki?) jo vuoden 1860 tienoilla löytynyt todennäköisesti keskiaikainen kultasormus, jonka sisäpintaa kiertää teksti: "Maria hilf mir daz ... kann." (Geografiska föreningens tidskrift 1 &2 1899).

Keskiajan lopulla ja 1500-luvulla kartano oli mm. Bitz- ja Tasainen (aat. Hufvudsköld)-rälssisukujen jäsenten hallussa. Omistajista tunnetuimpia oli Kaarle-herttuan mestauttama rahamestari Hartvig Henrikinpoika (Vuolteen sukua). 1520-luvun lopulta vuoteen 1661 Jutikkala oli jaettuna kahteen osaan, joista toisen omistajat asuivat kartanossa, mutta toinen puolisko lienee ollut lampuotien viljelyksessä. Myöhemmin kartano on ollut von Birckholtz-, Blåfield- ja Jutikkala-sukujen omistuksessa. (Jutikkala 1934.; Jutikkala & Nikander 1946.; Suvanto 1995.)

Bitzien kivitavarakannuja, Hufvudsköldien fajanssiruukkuja ja Blåfieldien posliinikuppeja

Keskiajalla ja uuden ajan alussa kylien ja kartanoiden tonttimaa sijaitsi peltojen läheisyydessä, useimmiten aurinkoisessa mäen-

Kuva 3. Pala suuresta kiinalaisaiheisesta fajanssiruukusta tai koristemaljakosta. Kuva: Georg Haggrén.

rinteessä. Siksi voidaan perustellusti olettaa, että Jutikkalankin keskiaikainen ja 1500-1600-luvuilla käytetty tonttimaa sijaitsi vanhimpien peltojen laidalla. Vanhin viljelynimistö viittaa puolestaan siihen, että Jutikkalan pellot on nimetty nykyiseltä tonttimaalta käsin: Niemipelto luoteessa, Kanganrinta pohjoisessa, Mäkiaita idässä ja Peräpelto viimemainitun itäpuolella (Hämeen MMT: Sääksmäki 6: ; FT Saulo Kepsun suullinen tiedonanto). Joukko muita, osin torppien mukaan nimettyjä peltoja sijaitsi vielä kauempana.

Vanhan kartta-aineiston ja nimistön sekä kevään 1999 inventoinnin tulosten perusteella kaivauksissa päätettiin keskittyä kartanon tonttimaan tutkimiseen. Vuoden 1999 pienestä koekaivausalueesta 2 talletettiin lupaavia löytöjä, minkä vuoksi sen molemmin puolin avattiin seuraavana kesänä hieman suuremmat kaivausalueet (5 ja 6). Alue 5 osui länsiosastaan rautakautisen asuinpaikan pahoin tuhoutuneisiin rippeisiin.

Tonttimaan kaivauksissa löytyi palasia kahdesta keskiaikaisesta kivisaviastiasta ja niiden ohella Kaalimaalta pala kolmannesta (KM 99063: 92, 126., 2000066:279). Palat ovat luultavimmin Siegburgissa tai Saksin Waldenburgissa valmistetuista kannuista.

Kaivauksissa löytyi muutamia 1500-luvulle ja 1600-luvun alkupuolelle ajoittuvia lasi- ja keramiikka-astiain palasia mm. passglas (KM 2000066: 259, 283), optisesti koristeltu lasipikari (KM 2000066:281), punasavipadat (KM 99063: 78), duingenilainen kivitavara (KM 2000066:213). Ne antavat viitteitä suhteellisen monipuolisesta materiaalisesta kulttuurista, jossa tuontitavaroilla on ollut keskeinen sija. Muiden suomalaisten aateliskartanoiden tapaan Jutikkalan rakennuksissa, ainakin päärakennuksessa on viimeistään 1600-luvun alkupuolella ollut useita ikkunoita. Nyt löytyneistä paloista ainakin yksi tulessa taipunut ikkunalasin sirpale ajoittuu tätäkin vanhemmiksi eli 1500-luvulle (KM 2000066:153). Keskiaikaisten löytöjen tavoin myös 1600-luvun puoltaväliä vanhemmat esinekatkelmat löytyivät myöhempinä aikoina, lähinnä 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa muodostuneista kerroksista.

Nyt kaivetuilla alueilla vanhin historiallisen ajan kulttuurikerros oli muodostunut 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa, viimeistään heti isonvihan jälkeen 1720-luvulla. Tästä kerroksesta löytyi siron pöytäveitsen kahvan (KM 2000066:195) ohella mm. palasia venetsialaistyylisistä viinipikareista tai –pokaaleista (KM 2000066:174), majolikapurkista (KM 2000066:244) sekä suuresta kiinalaisaiheisesta fajanssiruukusta (KM 2000066:172, 209). Yhdessä nämä esineet osoittavat, että kartanossa on 1600-luvun ja 1700-luvun alussa pyritty seuraamaan koko Länsi- ja Pohjois-Euroopalle ominaista yläluokan materiaalista kulttuuria.

Hovijunkkari Eric Hufvudsköldin tai hänen veljensä luutnantti Gustaf Hufvudsköldin toimesta Jutikkalaan pystytettiin vuosien 1683-1710 välillä uusi päärakennus tai vähintään uusittiin vanhaa (KA 6964, 8128). Kaivauksissa löytynyt tämän aikuinen lasimestarin leikkuujäte (esim. KM 2000066:184) liittyy todennäköisesti kyseiseen rakennustyöhön. Tutkittuun 1600- ja 1700-lukujen vaihteen kerrokseen ei liittynyt kiinteitä rakenteita, joten päärakennus on sijainnut kaivausalueiden sijaan toisaalla samalla mäellä. Yhtenä lisätodisteena raken-

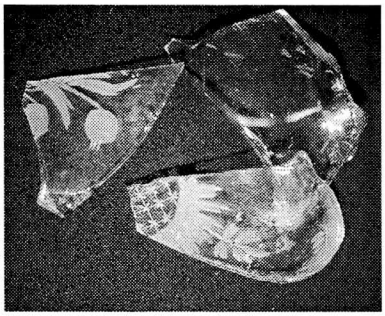

Kuva 4. Kaiverruksin koristettujen matkalipaspullojen paloja 1700-luvun lopusta. Kuva: Georg Haggrén.

nusten vähäisyydelle tällä paikalla voidaan pitää naulojen ja muiden rautojen niukkuutta nyt tutkituilla alueilla.

Tutkittujen kaivausalueiden kohdalle on 1700-luvun kuluessa tuotu useita täytemaakerroksia. Vuoden 2000 kaivauksissa selvisi, että Jutikkalan kartanonmäki on alkujaan ollut selvästi nykyistä pienempi. Samoihin aikoihin, kun kapteeni Anders Blåfield 1790-luvulla pystytti Jutikkalaan uuden päärakennuksen, rakennutti hän sen etu- eli itäpuolelle klassismin ihanteiden mukaisen laajan tasaisen nurmikentän, joka rajautui idässä vajaan metrin korkuiseen kiviterassiin. Tällöin kartanonmäkeä laajennettiin tuomalla paikalle maata. Näiden maakerrosten alta löytyi nyt kaivetuilta alueilta ainakin neljä vanhempien rakennusten nurkkia tai seinälinjoja tukenutta kivijalankiveä. Osa 1700-luvun lopun rakennustöissä tarvitusta täyttömaasta saatiin mäen lakea tasaamalla ja madaltamalla, mikä selittää rautakaudentyypin keramiikan ja rautakuonan esiintymisen 1700-luvun lopun kerroksissa. Todennäköisesti samoihin aikoihin rakennettiin päärakennuksen länsipuolelle tähän päivään asti säilynyt ranskalaistyyppinen puutarha.

Vuonna 1999 tutkitulla alueella 2 sekä nyt kaivettujen alueiden 5 itäosassa ja 6 eteläpäässä, ylimmissä kerroksissa muuallakin oli runsaasti 1700-luvun jälkipuolelle, korkeintaan 1800-luvun alkuun ajoittuvia löytöjä. Osa niistä mm. uunikaakelien katkelmat, valkeaksi kalkitun kivijalan rappauksen palat (KM 2000066:70) sekä ikkunalasin sirpaleet liittyvät lähistöllä sijainneeseen asuinrakennukseen. Erilaisten punasavi- ja fajanssiastioiden sekä pullolasin palasten ohella näistä täytemaakerroksista löytyi kiinalaisten posliiniastioiden (esim. KM 2000066:48), koti- ja ulkomaalaisten viini- ja viinapikarien sekä kaiverruksin koristeltujen matkalipaspullojen sirpaleita (esim. KM 2000066:49,50). Yhdessä nämä löydöt täydentävät kihlakunnanvouti Johan Schreyn lesken Eva Catharina von Birckholtzin (27.5.1767) ja kapteeni Anders Blåfieldin (12.3.1803) perunkirjoituksista ilmenevää kuvaa monipuolisesta, Ruotsin ajan lopun säätyläisille ominaisesta materiaalisesta kulttuurista (HMA: Sääksmäki 145 s. 213-, Sääksmäki 160).

Jutikkalan kartanon tonttimaan vanha rakennuskanta tuhoutui tulipalossa vuonna 1838. Nykyinen päärakennus pystytettiin jo seuraavana vuonna edeltäjänsä kivijalalle. (HMA: Sääksmäen alisen kihlakunnan kruununvoudin arkisto Cd:1 (Muita katselmuksia 1762—1874): Sääksmäen Jutikkalan palovahinkokatselmus 2.6.1838.; JKA: Kihlakunnanvoudin katselmus 6.9.1852.) Tutkittujen alueiden pintakerroksesta löytyi merkkejä vuoden 1838 tulipalosta. Kaivausalueen 5 länsiosassa oli jäänteitä ohuesta palokerroksesta ja muualtakin löytyi palossa vaurioituneiden esineiden kuten uunikaakelien, ikkunalasien ja fajanssilautasten palasia. Vuonna 1999 kaivettu alue 1 osui palossa tuhoutuneen siipirakennuksen perustuksiin.

Jutikkalan kartanon pihamaan nykyasu periytyy ensisijaisesti vuoden 1838 tulipalon jälkeisestä jälleenrakennusvaiheesta.

Jutikkalan tutkimusten merkitys

Ajalta ennen isoavihaa on Suomesta säilynyt varsin vähän kartanoiden materiaalisesta kulttuurista kertovia arkistolähteitä. Jutikkalan kohdalla muukin Ruotsin ajan asiakirja-aineisto on vähäistä, sillä kartanon oma arkisto tuhoutui vuoden 1838 tulipalossa. Arkeologisten tutkimusten avulla on ollut mahdollista selvittää ja täydentää lähdeaineistossa olevia aukkoja.

Jutikkalasta löytyi jäänteitä intensiivisestä rautakautisesta asutuksesta. Keskiaikaisten tai 1500-luvun rakennusten perustuksia ei sen sijaan vielä ole löytynyt. Nyt tehdyt tutkimukset tarjoavat hyvät edellytykset niiden jäljittä-

miseen, sillä lukuisten esinelöytöjen perusteella rakennuksia on sijainnut aivan nyt kaivettujen alueiden lähistöllä, mahdollisesti jopa elokuussa 2000 kesken jätetyn alueen 7 kohdalla.

Jutikkalan tutkimuksissa on selvinnyt, että kartanon isäntäväki on esineellisen kulttuurin osalta pyrkinyt eri aikoina seuraamaan uusia virtauksia. Keskiajalla Jutikkalassa on käytetty saksalaisia kivisaviastioita, ensimmäiset lasiastiat on kartanoon tuotu viimeistään 1500-luvulla ja 1600-luvulla Hufvudsköld-suvun jäsenet ovat pyrkineet seuraamaan yläluokalle ominaista hienostunutta materiaalista kulttuuria. Tästä ovat osoituksena niin venetsialaistyylisten viinipikarien kuin suuren kiinalaisaiheisen fajanssiruukun sirpaleet. Yleisen kulttuurihistorian kannalta tämän havainnon tekee mielenkiintoiseksi se, että Jutikkalaa tuolloin hallinneen Hufvudsköld-suvun jäsenet eivät kuuluneet ylhäisaateliin vaan jäivät urallaan alempiin upseerinarvoihin tai hovijunkkarin arvoon.

Jutikkalan arkeologisten tutkimusten tulosten arvo korostuu, kun muistetaan, että niin Hämeestä kuin muualtakin Suomesta on varsin vähän 1700-lukua vanhempaa aatelin materiaalisesta kulttuurista kertovaa lähdeaineistoa. Tähänastisissa tutkimuksissa on voitu osoittaa, että Jutikkalassa on ilmeinen asutusjatkuvuus rautakaudelta läpi keskiajan aina nykypäivään asti. Viimeistään 1400-luvun alussa Jutikkalaan on muodostunut rälssin asumakartano. Kaivausten esinelöydöt ovat osoittaneet, että myös hämäläisen kartanon omistajat seurasivat viimeistään 1500-luvulta, mahdollisesti jo keskiajalta alkaen samaa materiaalista kulttuuria kuin muut yhteiskunnan yläluokan edustajat niin Itämeren piirin kaupungeissa kuin eri puolilla Länsi- ja Keski-Eurooppaa.

Lähteet:

Painamattomat lähteet:

Hämeen maakunta-arkisto (HMA):
- Sääksmäen alinen tuomiokunta: Kihlakunnanoikeuden katselmuspöytäkirjat, perunkirjat.
- Sääksmäen alisen kihlakunnan kruununvoudin arkisto: Katselmuspöytäkirjat

Hämeen maanmittaustoimisto (Hämeen MMT):
- Kartta-arkisto

Jutikkalan kartanon arkisto (JKA):
- Katselmuspöytäkirja

Kansallisarkisto (KA):
- Läänintilit
  - Uudenmaan ja Hämeen lääni
- Voudintilit
  - Sääksmäen kihlakunta

Maanmittauslaitos (MML):
- Kartta-arkisto

Museoviraston rakennushistorian osasto (MV/RHO)
- Kaivauskertomukset
- Haggrén, Georg: Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkalan kartano 1999.
- Haggrén, Georg: Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkalan kartano 2000.

Uppsala Universitets bibliotek (UUB):
- Handskrift B76.

Kirjallisuus:

Geografiska föreningens tidskrift 1 &2 1899.

Hirviluoto, Anna-Liisa: Sääksmäen Jutikkalan Muuntajanmäen rautakautisen kalmiston tutkimus. Suomen museo 1997.

Jutikkala, Eino: Sääksmäen pitäjän historia. Jyväskylä 1934.

Jutikkala, Eino ja Nikander, Gabriel: Hämäläisiä kartanoita ja suurtiloja. Suomen kartanot ja suurtilat 3. Helsinki 1946.

Pirkanmaan kiinteät muinaisjäännökset. Pirkanmaan Liitto 1996. Julkaisu B 36.

Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok (REA). Utg. af Reinhold Hausen 1890. Faksimilepainos. Jyväskylä 1996.

Suvanto, Seppo: Yksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle. Historiallisia tutkimuksia193. Jyväskylä 1995. (+ mikrofilmiliite).

Vesistöjen arkeologiaa

Suomen keskiajan arkeologian seura -
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry

Seminaari Hämeen linnassa perjantaina 17.11.2000

09.00 Ilmoittautuminen
10.00 Seminaarin avaus
10.15 **Tapani Tuovinen** (Åbo Akademi)
Saaristomeren kansallispuiston arkeologiaa
10.45 **Harri Nyman** (Museovirasto)
Merenkulkuun liittyvät kivilatomukset
Keskustelua
11.30 Lounas / Suomen keskiajan arkeologian seuran syyskokous
13.00 **Matias Laitinen** (Suomen merimuseo)
Vrouw Maria -hylky ja 1700-luvun hollantilaiset purjealustyypit
13.30 **Seppo Salonen** (Satakunnan merihistorian seura ry)
Harrastajasukeltajan puheenvuoro
Keskustelua
14.00 Kahvi
14.30 **Riikka Ihamäki** (Helsingin yliopisto)
Hollolan kirkonkylän vesialueen inventointi
15.00 **Jukka Palm** (Turun yliopisto)
Uudenkaupungin alueen merihistoriallinen inventointiprojekti
15.30 Loppukeskustelu
16.00 Seminaari päättyy

Seminaari on avoin kaikille kiinnostuneille. Seminaarin hinta on 120 mk, opiskelijoille 100 mk. Hintaan sisältyy lounas ja kahvi. Maksu suoritetaan seminaaripäivänä Hämeenlinnassa. Osanottajia pyydetään ilmoittautumaan perjantaihin 10.11. mennessä osoitteeseen SKAS c/o Leila Airikka-Drake, Rätiälänkatu 20 C 21, 20810 Turku, puhelimitse Leilalle 02-235 2555 (arkisin 9-12) tai sähköpostilla osoitteeseen tiina.jakara@pori.fi. Erityisruokavaliosta pyydetään ilmoittamaan seminaariin ilmoittautumisen yhteydessä. Turusta järjestetään edullinen yhteiskuljetus linja-autoaseman laiturilta 16 klo 7.30. Meno-paluuhinta riippuu osallistujien lukumäärästä. Yhteiskuljetukseen ilmoittaudutaan kuten seminaariin. Seminaariesitelmät julkaistaan seuran jäsenlehden numerossa 4/2000.

Taistelupaikoista ja historiallisen ajan arkeologiasta

Hannu-Matti Wahl

Keskiajan ja historiallisen ajan arkeologian piiriin kuuluvat sodankäyntiin liittyvät ns. sotahistorialliset kohteet. Ne jaetaan kiinteisiin kohteisiin ja taistelupaikkoihin. Kiinteät sodankäyntiin liittyvät kohteet, linnat ja linnoitusjärjestelmät eli kivestä, maasta ja betonista tehdyt linnoituslaitteet ovat olleet jo kauan tutkimuksen kohteena. Näiden laitteiden käyttöikä on myös pitkä ja niillä on saattanut olla useita rakennus- ja muutosvaiheita (mm. Coultier 1998, Manninen 2000).

Taistelupaikat eivät ole olleet samanlaisen mielenkiinnon kohteena vaikka näitä kohteita on pelkästään uudelta ajalta pohjoisen Itämeren alueella sadoittain ja Suomenkin alueella kymmenittäin.

Taistelupaikkoja on arkeologisesti tutkittu vähän. Oulun yliopiston arkeologian laboratorio on tutkinut Suomen sodan aikaista Siikajoen taistelupaikkaa vuoden 2000 loppukeväästä (taistelu 18.4.1808). Se on tietääkseni ensimmäinen historiallisen ajan taistelupaikka Suomessa, josta on tehty arkeologisia tutkimuksia (1). Historiallisen ajan taistelupaikkoja on inventoitu ainakin Etelä-Savossa (Koponen 1993) ja Lahden kaupungin alueella (Takala 1998).

Taistelupaikalla tarkoitan sellaista aluetta, joka on taktisesti valittu edullinen maastokohta. Se sijaitsee hyvien liikenneyhteyksien varrella joukkojen ja kaluston liikkumisen ja huollon takia. Maastokohta on yleensä aukea tasankomainen alue tai laakea kukkula, se voi olla myös helposti puolustettava maastokohta. Tämä on linnoittamaton tai pikaisesti kenttälinnoitettu puolustusvarustuksin, ja jos paikalla on rakennuksia niin niitä käytetään varustuksina. Taistelupaikka valitaan myös siten, että se voidaan rajata leveys- (rintama-) ja syvyyssuunnassa (Black 1996, Dahl 2000). Tällaisia paikkoja ovat Suomessa olleet lähinnä kylä- ja peltoaukeat, kapeikot ja sillankorvat.

Historiallisen ajan taistelupaikoista

Pyrin tässä tarkastelemaan taistelupaikkoja historiallisen arkeologian kannalta ja pohtimaan minkälaista arkeologista lähdeaineistoa taistelupaikoilla voisi olla ja mitä kirjalliset lähteet asiasta kertovat. Tarkastelen tässä vain ennen 1800-luvun (1860/70-luvut) puoliväliä käytyjen historiallisen ajan sotien taistelupaikkoja. Esimerkkeinä käytän Kustaa III:n sodan (1788 - 1790) ja Suomen sodan (1808-1809) aikaisia taistelupaikkoja, erityisesti Porrassalmen taistelupaikkaa (1789). Valitsin nämä kaksi sotaa, koska niistä on runsaasti kirjallista aineistoa, mutta ei arkeologisia tutkimuksia (yhtä lukuunottamatta). Molemmissa sodissa käydyistä taisteluista on virallisia taisteluraportteja, jotka yleensä tehtiin välittömästi taistelun jälkeen. Taistelupaikoista on historiallisia tutkimuksia (mm. Generalstaben 1890-1922, Schulman 1909, Toiviainen 1980) ja sotien jälkeen julkaistuja muistelmia sodista ja niiden taisteluista (mm. Brakel 1862, von Döbeln 1923, Holm 1832, Suchtelen 1823).

Historiallisen ajan taistelupaikkojen kaksijakoisuus

Historiallisen ajan taistelupaikat jakautuvat kahteen eri ryhmään teknologisessa ja yhteiskunnallisessa kehityksessä tapahtuneen muutoksen myötä. Nämä muutokset vaikuttavat siihen, miten taistelupaikalla maahan joutunut aineisto valikoituu laadullisesti ja määrällisesti ja miten aineistoa voidaan tulkita eriaikaisilta taistelupaikoilta.

Jako perustuu Euroopassa ja Yhdysvalloissa 1800-luvun puolivälissä tapahtuneeseen nopeaan teollistumiseen ja siihen liittyvään teknologiseen ja yhteiskunnalliseen muutokseen.

Ranskan vallankumouksen yhteydessä syntyy ajatus yleisestä asevelvollisuudesta. Laajat asevelvollisarmeijat korvaavat värvätyt armeijat lähes kaikissa Euroopan maissa 1800-luvun puolivälin jälkeen. Muutoksen aikarajana voidaan pitää 1860- ja 1870-lukuja eli Yhdysvaltojen sisällisotaa (1861-65) ja Saksan - Ranskan (1870-71) välistä sotaa. Näissä sodissa käytettiin asevelvollisarmeijoita, rautatiekuljetuksia, teollista sotatuotantoa, uutta aseteknologiaa (mm. takaaladattavia aseita) jne. Lopullinen murros tapahtuu ensimmäisen maailmansodan puhjetessa v. 1914 (Johansson 1989). Näillä muutoksilla oli suuri vaikutus taistelupaikan leveyteen ja syvyyteen. Ero tätä edeltävään aikaan oli suorastaan mullistava. Voidaankin puhua esiteollisen ajan taistelupaikoista (ennen 1860/70-lukuja) ja teollisen ajan taistelupaikoista (1870-luvun jälkeen).

Kustaa III sodan (1788-1790) tai Suomen sodan (1808-1809) taistelupaikoilla oli enemmän yhteistä 1500- ja 1600-lukujen kuin 1900-luvun taistelupaikkojen kanssa.

Kuva: Suomalaisten taistelutapoja Olaus Magnuksen mukaan.

Eriaikaisista taistelupaikoista.

Taistelupaikan koon muuttuessa myös taistelun kesto ja taistelupaikan maantieteellinen ulottuvuus muuttui 1800-luvun jälkipuoliskolla. Aina 1800-luvun puolivälin tienoille asti taistelupaikoille oli tyypillistä se, että ne olivat sekä ajallisesti että alueellisesti selvästi rajattavissa. Taistelu kesti yleensä yhden päivän ja silloinkin korkeintaan päivän valoisan ajan. Taistelualueella liikuttiin suhteellisen pienellä alueella. Hyökätessä tai siirryttäessä takaa-ajoon liikuttiin syvyyssuunnassa, mutta silloinkin vain korkeintaan muutamia kilometrejä.

Ennen 1800-luvun puoliväliä (esiteollisen ajan) taistelupaikan rintamaleveys harvoin ylitti kahta kilometriä. Käytännön syistä se oli usein tärkeimmässä taistelukohdassa (painopisteessä) yhden kilometrin tietämillä maastosta riippuen. Taistelupaikaksi valittiin mahdollisuuksien mukaan selkeästi rajattu, näkyvyydeltään yhtenäinen alue, kuten kyläalue pelto- ja laidunmaineen. Tykistö oli yleensä sijoitettu joukkojen keskelle. Yksittäisten kylien rakennuksia käytettiin varustuksina ja tykit sijoitettiin asemiin rakennusten väliin. Taistelupaikan takana sijaitsivat joukkojen leiri ja kuormasto.

Taistelupaikan rajaus tällä tavoin 1900-luvulla on jo vaikeaa. Sotilaiden ja aseiden kasvanut määrä, motorisointi ja ilma-aseen käyttö aiheuttivat sen, ettei enään voitu puhua yksittäisestä taistelupaikasta, vaan kyseessä oli jo taistelualue. Taistelualueet olivat laajoja ja taisteluja käytiin vaihtelevalla intensiteetillä vuorokauden ympäri päivien ja viikkojen ajan.

Keskiajan ja historiallisen ajan tunnetuista taistelupaikoista mainittakoon mm. Visbyn muurien ulkopuolella oleva "Korsbetning" (v. 1361). Se on pinta-alaltaan vain muutaman hehtaarin. Se on yksi niistä harvoista keskiaikaisista taistelupaikkoista, jossa on tehty arkeologisia tutkimuksia. Taistelupaikalle haudattujen kaatuneiden tutkimus on antanut tietoa osteologiasta, keskiaikaisesta aseistuksesta, aseiden käytöstä ja sotajoukkojen mukanaan kuljettamista esineistä jne. (Thordman 1939-40, Dahl 2000). Myöhemmistä paikoista (ei arkeologisesti tutkituista) mainittakoon mm. Englannin ja Ranskan välisen 100-vuotisen sodan ratkaiseva taistelupaikka Agincourt (v. 1415). Se oli vain noin 800 m leveä laaksomainen aukea kahden tiheän metsikön välissä. Napoleonin sotien tunnettu Waterloon taistelupaikka (v. 1815) oli jo noin 3,5 km leveyssuunnassa. Ensimmäisen ja toisen maailmansodan suuret taistelualueet olivat leveydeltään jo useita kymmeniä kilometrejä ja syvyyssuunnassa useista kilometristä kymmeniin kilometreihin (Keegan 1976).

Arkeologisen aineiston valikoituminen taistelupaikalla

Arkeologiselta kannalta taistelukentälle valikoituu aineistoa usealla eri tavalla. Osa siitä joutuu taistelupaikalle ennen taistelua, osa taistelun aikana ja osa taistelun jälkeen. Valikoitumisella on vaikutusta arkeologisiin löytöihin ja taistelusta löytyneen arkeologisen aineiston perusteella tehtävään tulkintaan.

Erityispiirteenä taistelupaikalle on se, että aineisto joutuu sinne hyvin lyhyessä ajassa. Usein on kysymys vain muutamista tunneista tai yhdestä päivästä. Taistelupaikan maastoon jää jälkiä tykistön tulituksesta, tulipaloista, kenttävarustelusta jne.

Eräs kokonaisuutena valikoitumiseen liittyvä seikka on taistelun luonne sinänsä. Taistelu on tietoisesti tuhoavaa toimintaa ja maastoon valikoituva aineisto on jo maahan joutuessaan yleensä tuhottu tai vaurioitunut.

Taistelupaikan aineisto jakautuu kolmeen osaan, hävinneen osapuolen, voittaneen osapuolen ja siviiliväestön paikalle jättämään aineistoon.

Valikoitumiseen vaikuttavia tekijöitä ovat aineiston määrä ja laatu, ennen taistelua ja taistelun aikana maastoon joutunut aineisto sekä taistelun jälkiselvittely. Jako voidaan tehdä seuraavanlaisesti;

1) kenttälinnoittamisen aikana maahan joutunut aineisto, 2) taistelutoimintaan liittyvä aineisto, joka on tuhoutunut tai hylätty taistelupaikalle, 3) sotilaiden henkilö- ja osastokohtainen aineisto, hylättynä tai kadotettuna taistelupaikalle. Tämä sisältää myös vieraiden joukkojen jättämän etnisen aineiston, 4) sotilashautaukset, taistelupaikalle tai sen läheisyyteen tehdyt hautaukset. Ne ovat usein joko tilapäisiä ja huolimattomasta tehtyjä hautoja. Tähän liittyy kaatuneisiin kohdistuneet ruumiiden ryöstöt, 5) siviiliväestön paikalle jättämä aineisto. Kiinteä aineisto, kuten asutuksen ja elinkeinonharjoittamiseen kuuluvat rakennukset ja irtonainen aineisto, tarvekalut yms., 6) taistelupaikan myöhempi kenttälinnoittaminen tai kiinteän linnoituslaitteen rakentaminen paikalle, 7) myöhempi raivaus- ja rakennustoiminta. Tähän kuuluvat taistelupaikan raivaaminen pelloksi, kaskimaaksi, rakennuskäyttöön, sotilashautausten siirtäminen toiseen paikkaan sekä paikalla liikkuvien matkailijoiden ja sotahistorianharrastajien mukaansa ottamat esineet.

Taistelupaikat ja Porrassalmi

Seuraavat Kustaa III sodan ja Suomen sodan taistelupaikat ovat olleet pohjana taistelupaikkojen tarkastelulle. Ne ovat Kyyrön (9.6.), Porrassalmen (13.6.) ja Parkunmäen (21.7.) taistelupaikat vuodelta 1789 ja Suomen sodan aikaisia, vuoden 1808 taistelupaikkoja, Revonlahti (27.4), Lapua (14.7.), Kuortane (Ruona-Salmi) (1.-2. 9.), Oravainen (14.9.). Nämä taistelupaikat edustavat tyypillisiä Suomen alueella käytyjen taistelujen taistelupaikkoja.

Paikat ovat valitut siten, että ne edustavat hieman erilaisia taistelupaikkoja. Osa paikoista edustaa suomalaisten voittoja (Porrassalmi, Parkunmäki, Revonlahti ja Lapua) ja osa tappioita (Kyyrö, Kuortane ja Oravainen). Maastollisesti osa paikoista edustaa tasankomaista tai laakealla kukkulalla olevaa kyläaluetta peltoaukeineen, tämä koskee varsinkin Pohjanmaan taistelupaikkoja. Osa puolestaan edustaa mäkimaastoa hajakylineen (Parkunmäki) tai sillankorvaa salmineen ja kapeikkoineen (Kyyrö, Porrassalmi, Kuortane). Yhteistä kaikille näille paikoille on se, että ne ovat maanteiden varsilla. Näistä paikoista vain Kyyrö oli varustettu, muut paikat olivat joko varustamattomia tai ne kenttälinnoitettiin pikaisesti juuri ennen taistelun alkua.

Taistelupaikkojen alkuryhmityksen leveys taistelupaikan painopisteessä oli Pohjanmaalla vajaan kilometrin luokkaa ja Savon suunnalla maastosta johtuen kapeampi. Taisteluissa edettiin yleensä noin 500 metristä noin 1,5 kilometriin. Tyypillistä oli myös tykistön voimakas käyttö. Taistelun jälkeen kaatuneet haudattiin yleensä paikan päälle tai sen läheisyyteen. Taistelun jälkeen tapahtuneita vastustajan kaatuneiden ryöstelyä talonpoikaisväestön taholta ja rajoitettua ryöstelyä sotilaiden taholta tunnetaan molemmista sodista (mm. Brakel 1862, Döbeln 1923, Jokipii 1990). Kaatuneet on voitu haudata pariinkin kertaan, ensin joukkohautaan taistelupaikalle, sen jälkeen mahdollisesti syvemmälle samaan paikkaan tai ruumiit on siirretty toisaalle (Paasonen 1889, Döbeln 1923, Toiviainen 1980).

Suomalaisia (ja ruotsalaisia) vastaan taistelleiden venäläisten joukkojen mukana oli myös vieraita joukkoja, kasakoita ja baskiireja. Näiden mukana on taistelupaikoille voinut kulkeutua ns. etniseen alkuperään liittyvää aineistoa, esim. baskiirien käyttämiä nuolia.

Porrassalmen 13.6.1789 käydystä taistelusta on paljon historiallisia lähteitä, tutkimuksia ja muisteluksia (mm. Brakel 1862, von Döbeln 1923, Koponen 1993, Lindh 1923, Paasonen 1889, Suchtelen 1823, Toivonen 1980).

Porrassalmi on harjujen välissä oleva Mikkelin tien sulkeva kapeikkoasema seitsemisen kilometriä Mikkelistä etelään. Maasto on harjumaastoa, jossa on kapea salmi kahden järven välillä. Porrassalmi oli taistelun aikaan noin 12 m pitkä ja noin 6 m leveä. Salmi oli kahlattavissa, silta oli rakennettu tietä varten. Porrassalmen pohjoisrannalle, noin 200 metriä siitä pohjoiseen, oli tehty aamusta 12.6. lähtien kenttävarustusta 290 miehen voimalla. Varustus oli hirsinen poikkieste, traverssi, johon oli tehty kaksi tykinaukkoa, varsinaisia tykkiasemia ei ehditty tehdä. Puustoa oli hakattu ja raivattu salmen ja poikkiesteen väliltä. Suomalaisten asemien laajuus oli parisen hehtaaria. Taistelupaikan koko leveys oli puolisen kilometriä, mutta itse Porrassalmen kohdalla se oli noin 150 -200 metriä leveä.

Taistelun alkaessa 13.6. aamulla, suomalaisilla oli aluksi 650 miestä (lopuksi 850 miestä) ja kaksi 3-naulan kanuunaa. Venäläisillä oli noin 2500 miestä ja kahdeksan kanuunaa ja haupitsia (6x6-naulaa, 2x3-naulaa). Taistelu alkoi aamuyöstä, noin kello neljän aikaan ja päättyi 17 tuntia myöhemmin.

Taistelun kestäessä olivat venäläiset tehneet useita rynnäkköyrityksiä salmen yli, tykistötuli oli ollut kiivasta koko taistelun ajan. Tykistö molemminpuolin käytti sekä kuulia että raehaulilaukauksia. Taistelun päätyttyä suomalaiset olivat ampuneet noin 500 tykinlaukausta ja kuluttaneet 60 000 patruunaa ja venäläiset olivat ampuneet arviolta noin 5000 tykin laukausta ja 60 000 patruunaa. Kaatuneita suomalaisten puolelta oli noin 60 sotilasta. Venäläisten kaatuneiden määrissä on epäselvyyttä. Poikkiesteen ja salmen pohjoisrannan väliltä kerättiin noin 200-300 kaatunutta venäläistä kirjallisesta lähteestä riippuen. Suomalaiset haudattiin harjulle poikkiesteen luokse ja venäläiset salmen ja poikkiesteen välille. Osa venäläisistä haudattiin salmen etelärannalle, lähelle venäläisten tykkiasemia (Brakel 1862, Toiviainen 1980).

Porrassalmen taistelun arkeologinen tulkinta.

Porrassalmen alueella ei ole tehty arkeologisia tutkimuksia. Lähellä on Kyyhkylän alueen myöhäisesihistorialliset asuinpaikat ja kalmistot. Tutkimusten yhteydessä on sieltä löytynyt musketin- ja raehaulilaukausten kuulia. Porrassalmen taistelun suuresta ammuskulutuksesta huolimatta on Suur-Savon museon kokoelmiin taistelupaikalta päättynyt vain kaksi tykinkuulaa, yksi 3-naulaisen ja yksi 6-naulaisen tykinkuula (A.- M. Sikanen, tiedonanto).

Porrassalmen taistelun aikana erityisesti salmen pohjoispuolelle joutui satoja kiloja tykistöammusten sirpaleita ja lyijyluoteja, joten alue on ollut täydellisesti myllerretty. Alueelle päätyi myös osumien saaneista luunkappaleita, asepukujen riekaleita, sekalaisia esineitä, henkilökohtaisia varusteita jne. Maasto oli salmen pohjoispuolella tykistötulen myllertämä, maastossa oli palanut sieltä täältä. Taistelun aikana traverssia oli laajennettu ja erilaisia kuoppia (suojia?) oli ilmeisesti kaivettu.

Porrassalmen taistelupaikan aluetta vahvistettiin kenttävarustuksilla heti taistelun jälkeisinä päivinä, joten voidaan olettaa, että osa 13.6. maahan joutuneesta aineistosta hävisi tässä yhteydessä. Muutama päivä myöhemmin paikalla käytiin tykistötaistelu (19.6). Myöhemmän varustelun yhteydessä ei mainita sitä, mitä tapahtui paikalle haudatuille suomalaisille ja venäläisille sotilaille. Siirrettiinkö ruumiit pois vai jäivätkö ne paikalle ei ole tiedossa. Lähteissä on mainintoja muualle tehdyistä hautauksista (mm. Paasonen 1889).

1800-luvun lopulla taistelupaikalla oli

jäljellä painanteita ja kuopanteita. Alue, johon perimätiedon mukaan oli haudattu sotilaita, oli raivattu pelloksi (Paasonen 1889). 1900-luvun lopulla taistelupaikalla oli näkyvissä matalia kaivantoja (Koponen 1993). Porrassalmen alueella on kaskettu 1800-luvulla, joten osa nyt havaittavista kuopanteista voi olla Itä-Suomessa kaskimailta tunnettuja kaskinauriiden säilytyskuoppia.

Huolimatta runsaasta kirjallisesta aineistosta on arkeologinen aineisto Porrassalmelta on lähes olematonta. Jos taistelua jouduttaisiin tulkitsemaan pelkästään Suur-Savon museoon päätyneiden kahden tykinkuulan ja Kyyhkylän alueelta löytyneiden musketinkuulien perusteella, niin koko taistelua ei olisi edes käyty. Kuulat todennäköisesti tulkittaisiin jäljiksi kahakasta tällä paikalla tai vesillä liikkuneiden tykkiveneiden ampumiksi.

Porrassalmen kohdalla useimmat edellä mainitut kohdat arkeologisen aineiston valikoitumisesta ovat täyttyneet, aluetta on kenttälinnoitettu myöhemmin, sen alueella on raivattu ja rakennettu, alueella om myös monet kulkijat keränneet siellä olevia kuulia ja sirpaleita. Nämä samat seikat koskevat mitä todennäköisemmin kaikkia historiallisen ajan taistelupaikkoja.

Porrassalmen kohdalla kirjalliset lähteet ovat ratkaisevassa asemassa. Osa on virallisia taistelukertomuksia ja osa muistelmia. Aika oli sodasta huolimatta poliittisesti herkkä, sillä osa upseereista oli kuninkaan kannattajia ja osa Anjalanliiton kannattajia. Jälkimmäiset halusivat antaa itsestään hyvän kuvan kuninkaalle lähetettävissä taisteluraporteissa, joten se on saattanut vaikuttaa raporttien sisältöön ja täten taistelutapahtumista raportoimiseen.

Metodikysymyksiä

Taistelupaikkoja tutkittaessa on tunnettava tutkittavan taistelun aikana käytössä ollut taktiikkaa, linnoitus- ja tykistöoppi ja aseistuksen käyttötavat. Myös joukko-osastojen asepuvut, tunnukset ja mahdollinen erikoisaseistus ja huoltoon liittyvät kysymykset on hyvä tietää.

Kysymyksen asettelussa on selvittävä mitä arkeologista tietoa taistelusta halutaan saada. Onko tarkoitus tutkia taistelun aikainen taktinen liike (esim. liikkuvien joukkojen ampumia kuularyöppyjä seuraamalla), tykistön käyttö (esim. saattotykkien käyttö jalkaväen edetessä), pyritäänkö tutkimaan taistelutaktiikan, kenttälinnoittamisen käyttötapaa ja oikeaoppista soveltamista vertaamalla sitä kirjallisiin lähteisiin. Tietenkin voidaan tutkia aineellista kulttuuria sinänsä, tehdään typologisia vertailuja funktio/muoto, aseteknologisia yleisiä sovellutuksia hyödyntämällä arkeologista tietoa jne.

Kaikesta ihmisen toiminnasta syntyy jälkiä, niin myös taistelutoiminnasta. Onko mahdollista tavoittaa taistelupaikalta arkeologisessa kenttätutkimuksessa taistelusta syntynyttä erillistä kulttuurikerrosta ja onko sellaista edes olemassa. Jos taistelu on käyty vanhalla kyläpaikalla, miten esim. tykistötuli on vaikuttanut pitkäaikaisen asutuksen kumuloimaan kulttuurimaakerrokseen ja miten se vaikuttaa asutusarkeologiseen ja taistelupaikan arkeologiseen tulkintaan.

Kirjallinen aineisto taistelupaikosta on usein moninaista. Arkistoissa oleva aineisto koostuu taistelukertomuksista ja raporteista karttaliitteineen. Kartat sisältävät tiedustelukartat (rekognosointi) ja taistelun jälkeen taistelupaikalla tehdyt kartat.

Taisteluun osallistuneiden muistelmat sisältävät muistitietoa ja raporteista luettua tietoa. Ne on usein kirjoitettu vuosia tai vuosikymmeniä taistelun jälkeen ja niihin sekoittuu muistivirheitä ja väärinkäsityksiä. Kirjallisissa lähteissä, erityisesti vanhemmissa, ovat useat voitolliset taistelut saaneet lähes myytilliset mittasuhteet. Tämä koskee erityisesti 1800-luvun jälkipuoliskolla kansallisen heräämisen aikaan kirjoitettuja lähteitä.

Monet kirjalliset lähteet perustuvat muutamaan perusteokseen. Näistä mainittakoon Ruotsin puolustusvoimien yleisesikunnan teettämä Suomen sotaan koskeva historiateos, jota lähes kaikki 1900-luvulla Suomen sodasta kirjoittaneet ovat käyttäneet (Generalstaben 1890-1922). Luonnollisesta vastapuolen (tässä venäläisten) vastaavat raportit ja tiedot taisteluista on myös tunnettava. Lähteiden lukeminen vaatii kykyä ja taitoa lukea tekstiä arkeologisesti, eli se on tulkittava kuten arkeologinen tutkimusobjekti (mm. Taavitsainen 1998).

Porrassalmen kohdalla kirjallisessa aineistossa pelkästään maininta sotilaiden hautaamisesta salmen pohjoispuolelle herättää kysymyksiä sotilashautauksista ja niihin liittyvistä toimista.

Kerätty suullinen perimätieto ja muistitieto taisteluun osallistuneilta sotilailta ja taistelupaikkakunnan asukkaiden perimätieto taistelusta ovat merkittäviä lähteitä. Ongelmana on riittävän luotettavien lähteiden saavutettavuus. Jos taistelusta on kulunut pitkä aika niin suullinen perimätieto on saattanut katketa ja nykyisin elävä perimätieto perustuu usein julkaistujen pitäjähistorioiden tarinoihin.

Taistelupaikan tutkiminen on ollut yksipuolisesti tekstipohjaista tulkintaa taistelunkulusta. Taistelupaikalta löytyneet irtolöydöt ovat ilman arkeologisia tutkimuksia ainoat taistelusta esineellistä tietoa antavat lähteet.

Toisaalta ei voida olettaa, että pelkästään tekstipohjaisella tiedolla on yksinoikeus kohteisiin, joita voidaan myös tutkia arkeologisesti. Koska kirjalliset lähteet ja aineellinen kulttuuri eivät ole olemassa toisistaan eristettyinä niin molempien tunteminen on historiallisen ajan arkeologille vättämätöntä. Tämä vaatii myös kirjallisten ja esineellisten lähteiden välisen kontrastin hahmottamista, jotta näiden lähteiden turhanaikaista päällekkäisyyttä ja toistoa voitaisiin välttää (Andrén 1997).

Maastoinventointi on kirjallisten lähteiden ja karttoihin perehtymisen jälkeen osa taistelupaikkaan liittyvää tutkimustoimintaa. GIS - pohjainen taistelupaikan mallintaminen on käyttökelpoinen, samoin takymetrillä tehdyt mittaukset (vrt. Siikajoki-projekti). Taistelupaikkojen kartat ja muu vanhempi karttaaineisto voidaan siirtää GIS-ohjelmien avulla nykyiseen digitaalisen karttapohjaan.

Tykkitulen hajonta ja keskitys, löydöt, kaivantojen paikat ja jakautuminen taistelualueella voidaan mitata ja tulokset käsitellä tasoina näyttöruudulla ja verrata niitä taistelupaikan karttaan. Jos kartat ovat tarkkuudeltaan korkealaatuisia voidaan ne siirtää kartalle ilman GIS:in antaa apua (esim. Takala 1998). Tämä koskee lähinnä vain 1900-luvun kartta-aineistoa. Kenttätyömetodit voidaan valita tapauskohtaisesti.

Sotilasarkeologiaa

Oululaiset arkeologit ovat käyttäneet Siikajoki-projektista termiä sota-arkeologinen tutkimus. Itse käyttäisin mieluummin termiä sotilasarkeologia. Sotilasarkeologiaan sisältyisivät sekä sodan- että rauhanaikaiset historialliset sotilaskohteet eri ajoilta. Tähän kuuluisivat taistelupaikkojen lisäksi armeijan leiripaikat, varuskunnat, linnoituslaitteet, sotilashautausmaat ja kenttähautaukset (sisältäen taistelussa kaatuneiden ja tautiin kuolleiden sotilaiden hautausmaat) ja sotilaallisiin tarkoituksiin ja toimiin rakennetut muut varusteet ja laitteet. Se ei kuitenkaan olisi mikään arkeologian erikoisala sinänsä vaan se sisältäisi yksinkertaisesti sotilaallisiin tarkoituksiin ja sotilaskäyttöön tarkoitettujen kohteiden arkeologista tutkimusta.

Lopuksi

Taistelupaikkoja on Suomessa runsaasti, mutta niiden arkeologinen tutkiminen on ollut hyvin vähäistä. Tietomme taisteluista ja taistelupaikosta perustuvat kirjoitettuun tekstiin ja sen antamaan informaatioon.

Ilman arkeologista kenttätutkimusta ja siitä saatavan tietoa ja tulkintaa taistelun tapahtumista, emme voi verrata tekstiä ja arkeologista tietoa keskenään. Taistelupaikkojen, jo pelkästään runsaslukuisina kohteina, tutkiminen antaa uutta tietoa historiallisen ajan arkeologiaan tutkimuskenttään.

Monet tykinkuulat, madaltuneet taisteluvarustukset ja sotureiden haudat odottavat arkeologista tutkimusta ja tulkintaa.

Lähteet:

Kartat:
Peruskartta 3142 04 Porrassalmi.
Becker, G.v., Storskifteskarta öfver Hahkala, Tuukkala m.fl Byars ägor. 1836. MHA.

Muut lähteet:
Sikanen, A.-M., vs. amanuenssi, Suur-Savon museo, tiedonanto 12.5.2000.
(1) Siikajoen sota-arkeologinen projekti. Arkeologian laboratorio, Oulun yliopisto. Projektiesittely www-sivulla: http://arklab.oulu.fi/public/kaivaush2000/Siikaj.html.

Kirjalliset lähteet:
Andrén, A. Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna. Stockholm. 1997.
Black, J. Warfare. From Renaissance to Revolution, 1492 - 1792. Cambridge Illustrated Atlas. 1996.
Brakel, C.A. Anteckningar öfver 1788-1790 samt 1808-1809 årens fälttåg i Finland. Helsingfors 1862.
Cloutier, P. 1998. The West Reduobt of the first British fortification on Ile aux Noix. Canada. Post-Medieval Archaeology, Vol. 32. The Journal ot the Society for Post - Medieval Archaeology.
Dahl, Per (red.) Svensk militärhistorisk atlas. En guide till klassiska slagfält och krigsskådeplatser i Sverige. Armemuseum rapportserie nr 10. Stockholm. 2000.
Döbeln, G.K., Georg Karl von Döbelns berättelse om fälttåget i Savolaks 1789. Generalstaben. Stockholm. 1923.
Generalstaben. Sveriges krig åren 1808 och 1809 I-IX. Stockholm. 1890-1922.
Holm, C.J. Anteckningar öfver Fälttågen emot Ryssland Åren 1808-1809. Stockholm. 1836.
Johansson. A.W. Europas krig. Militärt tänkande, strategi och politik från Napoleon tiden till andra världskrigets slut. Stockholm. 1989.
Jokipii, M. Parkunmäen taistelu 21. heinäkuuta 1789. Sotahistoriallinen aikakauskirja 9. Jyväskylä. 1990. s. 11 - 48.
Keegan, J. The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme. Penguin Books. 1976.
Koponen, M. Historiallisen ajan puolustusvarustuksia Etelä-Savossa. Mikkelin läänin liitto. Julkaisu 11:1993. Mikkeli.
Lindh, E. Striden vid Porrassalmi 13. juni 1789. Suomen sotilasaikakauslehti. 1923. s. 228-244.
Manninen. M. Viapori. Merilinnoitus ensimmäisessä maailmansodassa. Sotamuseo. Jyväskylä 2000.
Paasonen, J. Muinaisjäännöksiä ja muistoja Mikkelin kihlakunnassa. SMYA X. Helsinki 1889.
Schulman,H. Striden om Finland 1808-1809. Borgå 1909.
Suchtelen, P.P. Kratkaja vyjpiska, kogda imenno proishodili voinskija dejstvija s neprijatelem, v prodolzhenie kampanii 1789 goda s Shredami. Severnyij Arhiv. Nrot 21, 22. 1823. St Peterburg.
Suchtelelen. P.P. Precís des événements militaires des campagnes de 1808 et 1809 en Finlande. St. Petersbourg. 1827.
Taavitsainen, J.-P. Historiallisen ajan arkeologia tieteenalana ja antikvaarisena toimintana. Historiallisen ajan arkeologian menetelmät. Seminaari 1998. Toim. M. Niukkanen. Julkaisuja 20. Rakennushistorianosasto. Museovirasto 1998.
Takala, H. Taistelu Lahdesta 1918. Lahti 1998.
Toiviainen, J. Porrassalmi 1789. Sotatieteellisen seuran julkaisuja V. Joensuu 1980.
Thordeman, B. Armour from Battle of Wisby 1361. Stockholm. 1939-1940.

Historiallisen ajan kaivauksista

Marita Kykyri

Kuluvan vuoden kahden ensimmäisen SKAS:in pääkirjoituksessa on käsitelty historiallisen ajan arkeologisten kaivausten kenttä- ja jälkityöajan suhdetta ja kaivausten ns. alibudjetointia, ja etsitty ja esitetty keinoja, joiden avulla kaivausten toteuttamisen pitäisi olla mahdollista laaditun budjetin ja aikataulun mukaisesti (Hiekkanen 2000:1-2; Niukkanen 2000:1-2). Hiekkasen mukaan nykyinen historiallisen ajan kaivauksilla kenttä- ja jälkitöiden suhdetta laskettaessa ohjenuorana käytetty suhdeluku (1:1,5-1:1), joka juontaa juurensa Museoviraston arkeologian osaston käyttämään malliin, ei ole riittävä vaan sen tulisi kaivauskohteen luonteesta riippuen olla jotain 1:2,5:n ja 1:4:än välillä (Hiekkanen 2000:2). Niukkasen mielestä olisi suhdelukuproblematiikan sijaan paikallaan keskustella itse jälkitöiden syvimmästä olemuksesta eli siitä, mihin jälkitöillä itse asiassa pyritään. Jälkitöiden tehokkuuden maksimoinnilla ja ammattitaitoisen kaivausjohtajan ohjauksella on kaivaus kuin kaivaus pystyttävä loppuunsaattamaan budjetin raameissa, olipa kenttä- ja jälkitöiden suhdeluku sitten mikä tahansa (Niukkanen 2000:2).

Henkilökohtaisesti olen sitä mieltä, että niin tarpeellista kuin jälkitöiden tarkoituksen, tavoitteiden ja ehkä niiden osittainen uudelleenarviointikin tänä päivänä on, tulisi myös kenttätyöaika-jälkityöaika -problematiikkaan löytää mielekäs ratkaisu. Kaivausbudjetteja laadittaessa on kenttätyöajan ja jälkityöajan suhteeseen joka tapauksessa jatkossakin pystyttävä ottamaan kantaa, mikä tarkoittaa käytännössä niiden keskinäisen keston ennakkoarviointia kulloinkin "käytössä olevan" ja "luvallisen" suhdeluvun viitoittamana. Vaikuttaisi siltä, että esihistorian puolelta lainattu suhdeluku kenttätyöt:jälkityöt toimi historiallisenkin ajan kaivauksilla paremmin aikana, jolloin kaivaukset olivat pinta-alaltaan nykyistä suppeampia ja ne suoritettiin teknistä tasokaivausmenetelmää noudattaen.

Nykyiset yksikkökaivausmenetelmällä toteutettavat historiallisen ajan kaivaukset ovat yleistäen yhä laaja-alaisempia ja teknisenä suorituksena entisiä vaativampia ja aikaavievempiä, minkä lisäksi myös historiallisen ajan kenttäarkeologian vaatimustaso on vuosien varrella kohonnut melkoisesti. Nämä seikat ovat ainakin osaksi vaikuttaneet siihen, että kaivaukset ovat niin kenttä- kuin jälkityöaikojenkin suhteen muodostuneet aiempaa pidemmiksi, minkä vuoksi perinteisten suhdelukujen kaavamainen ja rutiininomainen käyttö kaivausten budjetoinnissa ei aina ole onnistunut. Tässä yhteydessä tulee toki mainita, ettei historiallisen ajan kenttäarkeologian alalla tapahtunut kehitys ole tuonut mukanaan ainoastaan tutkimusta hidastavia tekijöitä, vaan monet tehtävät on nykyään mahdollista toteuttaa kentällä nopeammin kuin esim. 10 vuotta sitten.

Se, kuinka pitkän kenttätyö- ja jälkityöajan kulloinenkin kaivauskohde vaatii, riippuu luonnollisesti useista tekijöistä. Kenttätyöajan pituuteen vaikuttaa itse tutkimuskohteen luonteen lisäksi keskeisesti mm. noudatetut kaivaus- ja dokumentointimenetelmät eli se, mitä ja miten tutkitaan, ja miten dokumentointi suoritetaan. Jälkityöstrategiassa on itse asiassa kysymys samantyyppisistä valinnoista (vrt. Niukkanen 2000:2). Niin kenttä- kuin jälkitöiden tehokkuutta on mahdollista pyrkiä eri keinoin maksimoimaan (mikä yleensä tarkoittaa asioiden priorisointia), mutta on muistettava,

että liian pitkälle vietynä ajan puutteesta johtuva tehokkuusajattelu voi saada paljon pahaa aikaan. Kenttätöiden yhteydessä tämä voi johtaa siihen, että esim. osa tutkittavaa kohdetta tulee kiireen vuoksi tuhottua tai huonosti tai ei ollenkaan dokumentoitua; liika kiire jälkitöiden yhteydessä voi taas tuottaa arkeologista lähdemateriaalia, jota on vaikea ymmärtää ja käyttää jatkossa tutkimusmateriaalina.

Erityisen yleispätevän suhdeluvun määritteleminen toisistaan luonteeltaan hyvinkin poikkeaville historiallisen ajan arkeologisille kaivauskohteille on varsin vaikeaa. Vuosien varrelta kenttätöiden myötä saadut kokemukset viittaavat kuitenkin ainakin laajojen kaupunkikaivausten osalta siihen, että niin kenttä- kuin jälkitöitäkin on selvästi alibudjetoitu. Tästä on käytännön tilanteissa seurannut se, että kenttätyöt on kyllä tavalla tai toisella saatu "loppuun suoritettua", mutta jälkityöt ovat jääneet monesti ainakin osittain keskeneräisiksi. En henkilökohtaisesti usko, että tämä on ollut seurausta niinkään ammattitaidottomasta ja tehottomasta henkilökunnasta kuin ennemminkin siitä yksinkertaisesta syystä, että kaivausten budjetointi on epäonnistunut

Mikäli tarvetta ja halua on, lienee historiallisen ajan kaupunkikaivauksille soveltuva kaivausten kenttä- ja jälkitöiden budjetoinnin runkona käytettävä ajallinen suhdeluku haarukoitavissa viime vuosien kenttätyökokemusten (esim. Turku) pohjalta. Toinen asia on, onko tällaisten suhdelukujen pohjalta laskettavia kenttätyö- ja jälkityöajaltaan (=kustannuksiltaan) valtaviksi paisuvia kaivauksia ylipäätänsä mahdollista suorittaa tämän päivän Suomessa. Olen samaa mieltä Niukkasen kanssa siitä, ettei yhteiskunnassamme ainakaan tällä hetkellä löydy maksajia tällaisille mammuttiprojekteille (vrt. Niukkanen 2000:2).

Mikä sitten avuksi? Miten kaivaa kaikki se, mitä pitäisi kaivaa ja vielä kohtuu ajassa, taloudellisesti ja tieteellisestä tasosta tinkimättä? Vaihtoehtoja ei jää monia. Arkeologinen työ on luonnollisesti aina pyrittävä tekemään mahdollisimman tehokkaasti, mutta kuten yllä todettiin, myös tehokkuudella on rajansa: jossain vaiheessa työtä ei enää voi suorittaa nopeampaa ja kustannuksia enempää säästämällä vaikuttamatta tuotettavan arkeologisen lähdemateriaalin laatuun sitä huonontamatta. Jollei arkeologeilla ole kaivausbudjetin puitteissa mahdollisuutta tutkia koko suunniteltua kohdetta (esim. kokonaista kaupunkitonttia), on tyydyttävä priorisointiin ja tutkittava vain osa.

Mielestäni kaivausprosessissa tulisi entistä huomattavasti enemmän painottaa riittävien esitutkimusten ja koekaivausten merkitystä, joiden tuloksiin lopullinen kaivaussuunnitelma budjetteineen olisi pohjattavissa. Tehdyt valinnatkin olisivat paremmin perusteltavissa perusteellisten esitutkimusten pohjalta. On aika todeta se karvas totuus (osittain käytännön kokemusten osoittamien esimerkkien myötä) että historiallisen ajan kohteissakaan ei kaikkea aina voida tutkia samalla tarkkuudella, vaan tulevaisuudessa on varauduttava suorittamaan aiempaa ehkä huomattavastikin rankempaa priorisointia jopa yhden ja saman tutkimuskohteen sisällä. Miten tämä käytännössä toteutetaan ja mihin vaadittavat rajat vedetään, vaatii jatkokeskustelua ja varmaan uudenlaisten toimintatapojen käyttöön ottoa historiallisen ajan arkeologian toimialaan.

Lähteet:

Hiekkanen, Markus 2000: Pääkirjoitus. SKAS 1/2000.

Niukkanen, Marianna 2000: Pääkirjoitus Jälkitöiden tarkoituksesta. SKAS 2/2000.

Kirjaesittely:

Vesilahden Laukon kartanon tutkimukset

Terhi Mikkola

Kari Uotila (toim.). Vesilahden Laukko. Linna, kartano, koti. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IV. Turku 2000. 160 s.

Laukon kartanon vuonna 1989 aloitettujen arkeologisten tutkimusten päätteeksi ilmestynyt teos sisältää kaksitoista töiden vaiheita, kartanon asukkaiden ja rakennusten historiaa ja esineellistä kulttuuria käsittelevää artikkelia. Tutkimukset tehtiin yhteistyönä Museoviraston rakennushistorian osaston kanssa, aloitteentekijä oli kartanon nykyinen isäntä Juhani Lagerstam ja vastaava tutkija FT Kari Uotila Muuritutkimus KY:stä. Kirjallisten lähteiden perusteella Laukon kartano muodostui 1400-luvun alkupuolella. Niiden ja perimätiedon mukaan kartano oli vaikutusvaltainen ja vauraasti rakennettu. Tänä päivänä Laukon aikanaan loisteliaasta rakennuskannasta ei ole jäljellä kuin suuri holvattu, symbolisen aseman saanut kivikellari. Kartanon vanha päärakennus tuhoutui rajussa palossa 1704, ja siltä säästyneet rakennukset poltettiin 1918 kansalaissodassa. Kartanoon liittyvät tai liitetyt tarinat ja perimätieto, kuten Elinan surma virsi, korostavat kartanon merkittävää menneisyyttä ja menneisyyden merkitystä tälle päivälle. Nämä asiat nostaa esille teoksen ensimmäisessä artikkelissa Elias Härö, yksi tutkimukset alulle laittaneista henkilöistä.

Tavoitteena oli löytää vanha tuhoutunut päärakennus, ajoittaa ja tutkia nykyisen 1931 valmistuneen kartanon pihapiirissä oleva kivikellari ja pihan kulttuurikerrokset sekä selvittää asutuksen jatkuvuutta rautakaudelta keskiajalle. Työn vaiheista kertoo alusta asti mukana ollut tutkija Kari Uotila. Ensimmäisenä ryhdyttiin kaivamaan kivikellarin lattian täyttömaata ja esille tuli upeita löytöjä: juomatynnyreiden hanoja, metalliesineitä ja keramiikkaa. Mukana oli suomalaisessa aineistossa aiemmin tuntemattomia pottikaakeleiden ja kattotiilten kappaleita. Tämän jälkeen ryhdyttiin tutkimaan maaperämittauksin kellarin kaakonpuoleista aluetta, minne kartanon vanha päärakennus perimätiedon mukaan oli sijoitettu. Mitään siihen viittaavia rakenteita ei löydetty. Kellarin pohjoispuolelle avattiin muutama pieni kaivausalue, joista saatiin rautakauteen ja varhaiskeskiaikaan ajoittuvia löytöjä ja rakenteita. Ne jätettiin odottamaan tulevaisuutta ja laajempia tutkimuksia. Vuonna 1993 tutkimusryhmä siirtyi takaisin kellariin, missä lattia kaivettiin pohjamaahan tarkoituksena dokumentoida seinämuuri. Tutkimusten edetessä hylättiin ajatus Laukon vanhan päärakennuksen sijainnista keskiaikaisen kivikellarin kaakkoispuolella ja päädyttiin yksinkertaisempaan selitykseen rakennuksen olemisesta kivikellarin päällä. Vuosina 1994-1999 kaivettiin kellarin ulkomuurin vieressä, laajin kaivausalue noin 60 m^2 rakennuksen eteläpuolelle. Sieltä löytyi muun muassa Suomen oloissa harvinainen 1500-luvun

alkuvuosille ajoittuva kahdeksankymmenen liivinmaalaisen ja tanskalaisen hopearahan kätkö.

Laukon ja Vesilahden rautakautisista muinaisjäännöksistä ja silloisista elämänedellytyksistä teokseen on kirjoittanut Päivi Hakanpää. Kartanon läheisyydestä on löytynyt neljä merovingi - viikinkiaikaan ajoittuvaa kalmistoa. Laukon kalmistojen hauta-annit eivät ole Vesilahden loistokkaimpia tai runsaimpia, mutta ne ovat löytyneet lähinnä pelto- ja puutarhatöissä. Laukon rautakautiset muinaisjäännökset ja keskiaikainen kartano rakennettiin Kokemäenjoen ja sisämaan –vesireittien jakajalle, kulkemisen ja kaupan kannalta edulliselle paikalle. Terttu Lempiäisen makrofossiili analyysi ilmaisee Laukon monipuolisen viljalajiston rautakaudelta 1700-luvulle. Myöhäisrautakauden ja varhaiskeskiajan lähteettömään aikaan Uotila ottaa kantaa pohjoismaisin vastinein; lisääntyneet historiallisen ajan arkeologiset tutkimukset osoittavat, että useat keskiaikaiset kartanolinnat Tanskassa ja Ruotsissa muodostuivat rautakautisen kylän tai vauraan talon paikalle. Laukossa tilanne olisi ollut samankaltainen perinteisen historiantutkimuksen kannasta huolimatta, minkä mukaan kartanoita pidetään olemassa olleina ensimmäisen kirjallinen maininnan perusteella.

Ensimmäinen kirjallinen maininta Laukosta on vuodelta 1416. Viimeistään vuosisadan puolivälissä merkittäväksi keskukseksi kehittyneessä kartanossa asuivat Kurki-suvun vanhimmat edustajat. Suvun vaiheista ja etenkin niistä Kurki-suvun jäsenistä, jotka rakennuttivat ja asuivat arkeologisten tutkimusten kohteena ollutta päärakennusta, on teoksessa Liisa Lagerstamin tutkimus. Muiden muassa mukaan mahtuvat Klaus Kurki, piispa Arvid Kurki ja renessanssiajan mahtimies Jöns Kurc. Vaikutusvaltaansa Kurjet lujittivat solmimalla avioliittoja ylhäisaateliston edustajien kanssa, Laukossa juhlittiin häitä ja otettiin vastaan korkea-arvoisia vieraita. Suvun vesat kävivät ulkomailla oppimassa säätynsä mukaista tapa- ja esinekulttuuria. Kartanonsa he sisustivat mannermaisten esikuvien mukaan, josta kertovat säilyneet inventaarioluettelot. Kiinteän sisustuksen palasia löydettiin kaivauksiltakin. Näitä 1500-1600-lukujen reliefikaakeleita ja vanhempia pottikaakeleita on tutkinut Kirsi Majantie. Hänen artikkelissaan on upeita värikuvia köynnöksillä, pylväillä, metsästyskoirilla ja muilla kuvioilla koristelluista kaakelinpaloista. Niissä konkretisoituu omistajien omaksuma tyyli, mikä toistui myös muussa

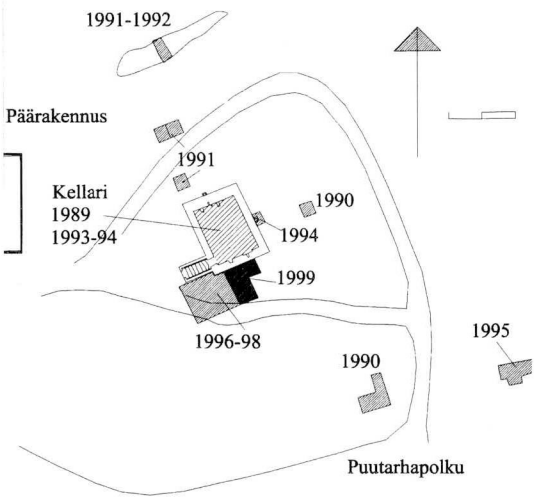

Kuva 1. Eri vuosina suoritettujen kaivausten ja tutkimusten sijoittuminen kartanon alueelle. Piirros: Kari Uotila.

nyt tutkijoiden tavoittamattomissa olevissa sisustuselementeissä.

Kiinteän sisutuksen muistoja ovat myös ikkunalasin sirpaleet, joista vanhimmat ajoittuvat myöhäiskeskiaikaan, nuorimmat 1700-luvun uudisrakentamiseen. Georg Haggrénin tutkimuksen mukaan kellarin tuntumassa oli 1500-1600-luvulla lukuisilla ikkunoilla varustettu asuinrakennus, jonka ruuduista osa oli koristeltu muodinmukaisin kabinettimaalauksin. Palon jälkeen kellarin alueella sijaitsi vaatimattomia talousrakennuksia, mikä ikkunalasien lisäksi näkyy myös löydetyssä juomalasien ja pullojen siruissa.

Laukossa saviastian palat ovat lasiesineitäkin sirpaleisempi löytöryhmä. Keskiajalta 1700-luvulle ajoittuvia astioiden paloja on aineistossa vähän, nuorempia taas runsaammin. Marianna Niukkanen pitää tätä viitteenä 1700-luvulla maaseudulla alkaneesta valannasta; aikaisemmin saviastioita edullisempia ja käytännöllisempiä olivat puu- ja metalliastiat. Toki hän huomio sen, että löytömateriaalin koostumus johtuu myös kaivausalueen valinnasta – muualta pihapiiristä saattaisi löytyä nyt puuttuvien loistoastioiden palasia.

Eniten Laukon kaivauksilta löytyi kattotiilien kappaleita, joista teoksessa on Leena Venheen artikkeli. Yhteensä keskiaikaisia laattamaisia ja 1600-luvulla käytössä olleita aaltomaisia tiiliä saatiin talteen lähes viisisataa kiloa. Vanhemmat ns. majavanhäntätiilet ovat toistaiseksi ainutlaatuisia suomalaisessa löytöaineistossa. Muusta tiiliaineistosta erottuvat lattiatiilet ja mahdollisesti hypokausti –lämmitysjärjestelmään kuuluneet reikätiilet. Laukon kattotiilet ovat ulkomaista tuontia, mikä käy ilmi myös Jan Wahlbergin tekemästä PIXE -analyysista. Analyysin tulokset ovat mielenkiintoisia, ja Wahlbergin peräänkuuluttamalle kansainväliselle vertailuaineisto tietokannalle olisi varmasti käyttöä.

Monipuolinen teos on hyvä päätös kymmenvuotisille tutkimuksille. Laukon kesässä työskenneltiin vuosittain parisen viikkoa kerrallaan, eli kokonaisuudessaan kaivauksilla ei ole pituutta kuin yhden kenttäkauden verran. Siitä huolimatta tai johtuen, Suomen oloissa pitkäjänteinen tutkimustyö on kypsyttänyt tulkintoja alussa asetettuihin kysymyksiin. Tämä näkyy artikkeleissa, joissa ei tyydytä esittelemään tutkimusten vaiheita, vaan jokaisessa punaisena lankana on kysymys kartanon rakennus- ja kulttuurihistoriasta. Esinelöytöjä ei ole käytetty kuvituksena, vaan niillä on keskeinen osa ongelmanratkaisussa. Kirjallisten lähteiden käyttö ja tiedot Laukon herrasväen elämästä selittävät löytöjen merkitystä laajemmassa yhteydessä – syrjäisestä sisämaa sijainnistaan huolimatta Laukko ei ollut kaukana rannikon, Ruotsin tai Euroopan yläluokan yhtenäiskulttuurista. Laukko on suuri lisä Suomessa vähän harjoitetulle maaseudun historiallisen ajan arkeologiselle tutkimukselle. Toivottavasti tutkimuksia ja varsinkin julkaisuja tehdään piakkoin enemmän, niin Laukossa kuin muuallakin.

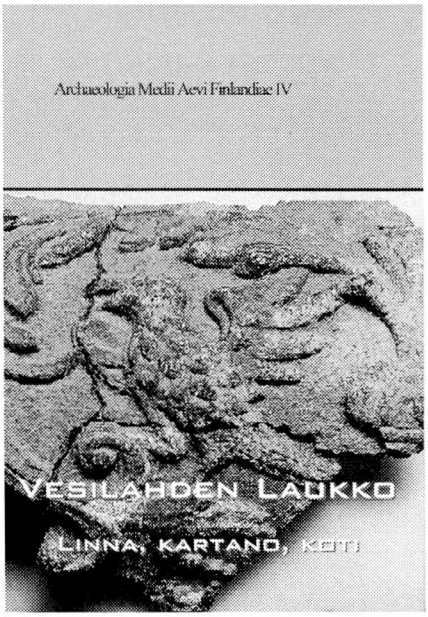

Kirjaesittely:

Faxeholm, Steinvikholm slott ja Lihula - uusimpia linnatutkimuksia lähialueilta

Kari Uotila

Mats Mogren. Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi. Lund studies in Medieval Arcahaeoloy 24. (ISSN 0283-6874; ISBN 91-22-01890-5)

Faxeholm - linna vallan maisemassa

Mats Mogren on ollut jo pitkään yksi Ruotsin johtavia nuoremman polven linnatutkijoita. Hänen mielenkiintoisia ja metodisesti edistyksellisiä esitelmiä on saatu kuulla esimerkiksi useissa linnatapaamisissa ympäri Eurooppaa. Nämä tutkimukset Ruotsin havumetsävyöhykkeen - erityisesti Helsinglandin - linnoista on nyt koottu väitöskirjaksi, jonka julkinen puolustaminen tapahtui syyskuun lopulla 2000.

Mogrenin lähestymistapa ja kirjan rakenne poikkeavat normaalista linnatutkimuksen muodosta, sillä lukija pääsee kirjoittajan mukana aluksi pitkälle matkalle Helsinglandin esihistorialliseen ja historialliseen aikaan.

Tässä osiossa on mukana monia mielenkiintoisia metodisia ajatuksia, kuten kerrosmatriisi-ajattelu maaseudun eri kehitysvaiheiden välillä. Mogren käsittelee asiaa kuitenkin pääasiassa tekstin ja kuvituksen puitteissa ja lukijaa ehkäpä säästetään "Harrisin matriisilta", johon olisi stratigrafiyksiköittäin esitetty Helsinglandin eri yksiköt ja niiden väliset suhteet.

Itse pääasiallinen tutkimuskohde - Faxeholmenin linna - saa kirjassa monipuolisen esittelyn, jossa ei ole unohdettu edes niin kovin helposti taloudellisista syistä sivuun jäävää osteologista analyysia. Linnan ulkoasua Mogren on uskaltautunut hahmottamaan vain yhden muurirakennetta kuvaavan piirroksen verran.

Mogren on vuosia esittänyt kritiikkiä perinteistä linnatutkimusta kohtaan sen keskittymisestä muurien ja rakenteiden tarkasteluun. Hän tuo jälleen esiin näkemyksen, että linnatutkijoiden pitää uskaltaa katsoa muurien yli ympäristöön. Tämä ajatus on varmasti aivan oikea, mutta toisaalta olisi kuitenkin ensin tiedettävä minkä kokoisia ne muurit, tornit ja linnat ovat olleet keskiajan kuluessa. Linnan tarkastelu vaikkapa vallan keskuksena on vaikeaa, ellei tiedä milloin linna on rakennettu ja millainen se on ollut eri aikoina.

Mogren tutkimuksessa ongelma linnojen ajoituksesta ja merkityksestä tulee esiin vaikkapa alueen vanhimmissa kivitorneissa. Jo 1990-luvun alussa ensimmäisessä Castella Maris Baltici - kokouksessa Turussa Mats

Mogren kertoi epävirallisessa seminaariosuudessa Helsinglandin pienistä kivitorneista, jotka hän jo silloin pystyi ajoittamaan juuri 1200-luvulle. Silloin jäi varmaan moni miettimään matalaksi raunioituneen kivitornin ajoitusmahdollisuuksia ilman kaivauksia. Asia jää avoimeksi vielä hänen kirjansa jälkeenkin. Vaikuttaa hämmästyttävältä, että kaksi kivitornia Helsinglandin alueella voidaan todella ajoittaa 1200-luvulle sillä perusteella, että 1100-luvulla kivirakentaminen oli vielä liian harvinaista ja 1300-luvulla kivitornista olisi jo säilynyt kirjallisia lähteitä. Voi vain ajatella, että kuinkahan monta 1200-luvun kivitornia Suomessa mahtaisi olla samanlaisin kriteerein.

Vaikka Mogrenin tutkimuksellinen mielenkiinto ei juurikaan yllä Suomeen tai laajemmin Itämeren alueen muihin linnoihin on hänen pitkän tutkimustyön koosteena syntynyt kirja merkittävä lisä historiallisen ajan arkeologian tutkimukseen. Kirja kertoo linnasta ja sen ympäristöstä, mutta kyseessä on paljon muutakin kuin vain Faxeholmin linna.

Steinvikholm slott - norjalainen piispanlinna

Steinvikholm slott - pä overgangen fra middelalder til nyere tid. Sæbjørg Walaker Nordeide. NIKU Temahefte 23. (ISSN 0807-5948; ISBN 82-426-1120-3)

Norjalaisen arkeologian pääteimoina on viime vuosina totuttu pitämään laajoja ja hyvin dokumentoituja kaupunkikaivauksia. Norjassa elää kuitenkin vireänä myös linnatutkimus, josta esimerkkinä Steinvikholmin linnasta kertovan kirjan ilmestyminen keväällä 2000. Yksi Norjan johtavista kenttäarkeologeista - Sæbjørg Walaker Nordeide - on ottanut kirjassaan haastellisen tehtävän. Hän on analysoinut yli sata vuotta vanhaa kaivausaineistoa ja onnistunut hahmottamaan Steinvikhomin piispanlinnan eri osien käyttötarkoitusta jopa erittäin heikkotasoisen arkeologisen löytömateriaalin perusteella. Tällaiset perusteelliset tutkimukset antavat uskoa, että monia heikosti kaivettuja tai dokumentoituja suomalaiskohteitakin voitaisiin ehkä pelastaa vastaavin menetelmin.

Jos Mogrenin kirjan perusteella lukija jää aprikoimaan miltä se Faxeholmenin linna oikein näytti niin Steinvikholmin linnan osalta tätä ongelmaa ei ole. Jo kirjan kannessa on ilmeisen huolellisesti tehty rekonstruktiopiirros linnasta ja sen lähipuolustuksesta. Siinä selviää kerralla esimerkiksi Nordeiden kanta paaluvarustuksiin ja varsinkin niiden korkeuteen meren pinnasta.

Suomalaistutkimuksen ja erityisesti Kuusiston piispanlinnan osalta Steinvikholmenin linna on erityisen kiinnostava kohde. Se on Norjan vanhin tunnettu kohde (1530-luvulta), jossa on rakennettu pyöreitä tykkitorneja. Tällaiset matalalle suunnatut tykkitulta ampuvat tornit yleistyivät esimerkiksi Suomessa vasta 1500-luvun puolivälissä - ainoana poikkeuksena on Kuusisto, jossa tällainen torni on ollut jo ennen 1528 tapahtunutta linnan hävittämistä.

Mielikuvia kiehtovasti Nordeide yhdistää Steinvikholmin tykkitornit ja linnan rakennuttajan - arkkipiispan - matkat 1500-luvun alun Italiaan, jossa kirkonmies olisi saanut uusia linnoitusideoita itse Leonardo da Vincin suunnitelmista ja tuotannosta. Mieleen jää kysymys, että onkohan Kuusistossakin Leonardo da Vincin ideoima torni.

hämmästellä sitä virolaisjulkaisujen kirjoa ja määrää.

Nykyinen pieni Lihulan kaupunki on ollut aikanaan yksi Viron tärkeimmistä keskuksista. Lihulalla on pitkä ja rikas esihistoriallinen tausta ja 900-luvulta lähtien se on ollut yksi maan tärkeimpiä keskuksia. Viron valloitus käynnistyi 1200-luvun alussa juuri Lihulan alueelta. Lihulan historiaan kuuluu myös vuoden 1211 piispanistuin, vuoden 1220 taistelu ruotsalaisten ja saarenmaalaisten välillä ja piispanlinnan rakentaminen vuosien 1238-1243 kuluessa vanhemman puuvarustuksen paikalle. Tältä osin Lihulan ja sen linnan tutkimukset ovat erittäin kiinnostavia, sillä kyseessä on tutkimuskohde, jonka historia tiedetään suhteellisen tarkkaan.

Lihulan kaivaukset käynnistyivät 1980-luvun lopulla kaupungin puolella ja siirtyivät 90-luvulla pahoin raunioituneeseen linnaan. Linnan alueella kaivaukset ovat tässä vaiheessa keskittyneet suurikokoiseen porttitorniin ja sitä

Lihula - piispanlinna Länsi-Virossa

Lihula muinas- ja keskaeg. Mati Mandel. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000. (ISBN 9985-70-060-0)

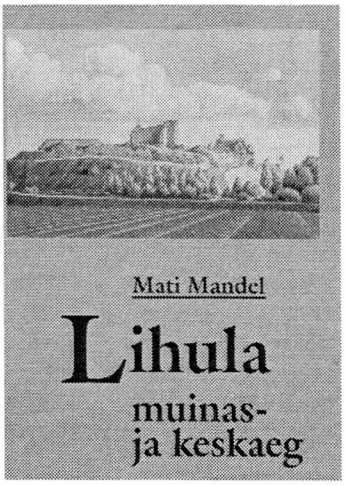

Viron linnat ovat monelle suomalaiselle keskiajasta kiinnostuneelle tuttu kohde - jo monilta seuran matkoiltakin. Yksi harvemmin vierailluista kohteista on Lihula Viron länsiosassa. Lihulan linnan ja kaupungin uusimmista kaivauksista on vuoden 2000 kuluessa ilmestynyt Mati Mandelin tutkimus. Se on yksi osa virolaisten erittäin laajalta vaikuttavaa julkaisutyötä. Juuri Tallinnassa päättyneessä kaupunkiarkeologian seminaarissa ei voinut kuin

ympäröiviin rakennuksiin ja suuri osa linnan alueesta on ilmeisesti vielä kokonaan kaivamatta.

Mandelin tutkimukset antavat mielenkiintoisen kuvan keskiaikaisen linnan rakennusosista ja tyypillisestä esineistöstä. Rakennushistoriallisesti tulokset 1230-luvun lopulla rakennetusta erittäin vanhasta porttitornista ja siihen liittyvästä jonkinlaisesta zwingerpuolustusmuurista ovat erittäin mielenkiintoisia ja kertovat, että linnasta pyrittiin rakentamaan aikanaan erittäin moderni varustus.

Kirja poikkeaa monista muista edukseen erittäin havainnollisissa esinepiirroksissa, jollaisia enää harvoin näkee tutkimuskirjallisuudessa. Esimerkiksi keskiaikaisen lukon ja avaimen toiminta selviää kerralla. Kirjan liitteenä olevissa värikuvissa on useita keskiaikaista Lihulaa kuvaavia rekonstruktiokuvia, mutta myös linnan korjaushistoria tulee hyvin esiin kuvissa. Kuvien perusteella voi hyvin havaita, että virolainen linnojen restaurointitapa poikkeaa jonkin verran suomalaisesta traditiosta.

Kun seuraavan kerran suunnittelee matkaa Viroon niin kannattaa pitää mielessä pieni Lihulan kaupunki ja hankkia käsiinsä matkaoppaaksi mielenkiintoinen Mati Mandelin kirja. Samaa voi tietysti suositella myös Faxeholmiin ja Steinvikholmiin matkaaville.

Kirjaesittely:

Väitöskirja Turun porvariyhteisöstä

Georg Haggrén

Mika Kallioinen. Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvariyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle. Bibliotheca Historica 59. Helsinki 2000.

Mika Kallioisen väitöskirja tuo tuhdin lisän Suomen keskiajan ja uuden ajan alun historian tutkimukseen. Hänen analysoimansa Turun porvarisyhteisö ei toki ole mikään aiemman tutkimuksen ohittama aihe - päin vastoin monet muut ovat jo J. W. Ruuthista alkaen käsitelleet turkulaisia porvareita. Uutta Kallioisen työssä on moderni kansainväliseen tutkimukseen perustuva kysymyksenasettelu.

Kallioinen esittää teoksensa alussa (s. 24), että keskiaika ulottui Suomessa 1570-luvun alkuun asti. Etelä-Suomi oli kuitenkin tuolloin ehtinyt jo ainakin parin vuosisadan ajan olla niin sidoksissa Länsi- ja Keski-Eurooppaan, että keskiajan ulottaminen näin pitkälle on yllättävää. Väite, että juuri 1570 olisi alkanut pitkä sotien aika kysenalaistuu, kun muistetaan, että vuosien 1555 ja 1569 välillä oli kokonaista viisi ulkoisen rauhan vuotta ja niistäkin osa kului sisällisodassa. Niin historiallisen kehityksen ja materiaalisen kulttuurin kuin kirjallisen lähteistömme ja arkeologisen materiaalin osalta paljon luontevampi raja löytyy 1520-1530-luvuilta. Tämä näkyy myös Kallioisen omassa lähdeaineistossa, jota varsinaisen keskiajan osalta dominoivat yksittäiset kirjeet ja 1540-1560-lukujen osalta kruunun tiliaineisto.

Kallioinen käsittelee teoksensa alussa kaupungistumisen varhaisvaiheita Suomessa ja Ruotsissa. Perinteisenä historiantutkijana hän on sivuuttanut keskiajan arkeologian piiriin kuuluvat julkaisut, minkä vuoksi teoksen tämä osa perustuu parin vuosikymmenen takaisiin käsityksiin ja on nykyisellään auttamattomasti vanhentunut. Esimerkiksi Suomen kaupungistumisen varhaisvaiheiden käsittelyssä kirjoittaja on rannikon kauppapaikoista unohtanut Hiittisten Kyrksundetin eli sen ainoan, josta on varmaa todistusaineistoa - Viipurin perustamisen sijoittaminen vuoteen 1293 olisi vaatinut tiukan perustelun, sillä varhaisimmat itse kaupunkia koskevat lähteet ovat paljon myöhemmältä ajalta.

Suurin puute on kuitenkin Medeltidsstadenprojektin tutkimusten sivuuttaminen. Sarjan raporteista olisi selvinnyt eri instituutioiden kriittisesti tarkasteltu ikä ja olemassaolo kussakin kaupungeissa. Kallioinen väittää esimerkiksi sivulla 48, että rannikkokaupungeissa (Kalmar, Västervik, Söderköping, Nyköping, Tukholma, Turku ja Viipuri) näyttää linnan rakentaminen olleen ensisijaista ja kaupungin muodostuminen vasta sekundääristä. Tämä pätee toki viiteen mainituista kaupungeista, mutta Söderköpingissä linnaa ei koskaan ollut, Västervikissä linna (Stäkeholm) ja kaupunki (nyk. Gamlebyn) sijaitsivat keskiajan lopulle asti parinkymmenen kilometrin päässä

toisistaan. Vielä vakavampia ovat kaupunkilaitoksen yleisen kehitykseen liittyvät virheet. Kallioinen väittää, että 1200-luvulla Ruotsiin "perustettiin paljon uusia kaupunkeja, mutta ei enää myöhäiskeskiajalla". Medeltidsstadenprojektin loppuraporttien pohjalta selviää, että 1200-luvulla Ruotsiin perustettiin 13, keskiajan lopulla (1350-1500) puolestaan 19 kaupunkia. Toivottavasti nämä Kallioisen virheet eivät kertaudu, kun historiantutkijat käyttävät tätä teosta käsikirjanaan.

Kallioisen teoksessa Turku saa Tukholman ohella hyvin korostuneen aseman osana koko Ruotsin ulkomaankauppaa. Monet tärkeät kauppakaupungit kuten Kalmar, Söderköping ja Lödöse jäävät liikaakin varjoon. Lapsus sentään lienee sivun 77 väite, että Turku oli kaupungilain mukaan "Tukholman ohella valtakunnan kaupungeista ainoa, jolla oli oikeus aktiiviseen ulkomaankauppaan". Kaupunginlain mainittu kohta (Köpmålabalken XXXIV,3) kieltää Turkua lukuunottamatta Uudenmaan ja Tukholman pohjoispuolisen Roslagenin välisen alueen ulkomaankaupan. Valtakunnan muihin osiin tämä rajoitus ei ulottunut.

Parissa kohdassa kirjoittajan tekstin ja hänen keräämiensä numeeristen tietojen välillä on ristiriitaa. Tämä pätee esimerkiksi väitteeseen, jonka mukaan Turun varsinainen porvariasutus keskittyi Kirkko- ja Luostarikortteleihin (s. 149). Kallioisen keräämien vertailulukujen mukaan Aninkaisten korttelin väki ja varallisuus ei sen sijaan jäänyt jälkeen Kirkkokortelin asukkaista, pikemminkin päin vastoin. Vastaava ristiriita on väitteessä, jonka mukaan Danzigin tärkeimmät kauppakumppanit pohjoisella Itämerellä olivat Riika, Tallinna ja Turku. Seuraavalla sivulla (s. 170) esitetyt luvut osoittavat, että Danzigin yhteydet Tukholmaan olivat lukuisampia kuin yhteydet Turkuun!

Kirjoittaja on nähnyt paljon vaivaa etsiessään Turkua ja Suomea koskevia asiakirjoja eri hansakaupunkien arkistoista. Raatien kirjeiden analysointi ja sen pohjalta tehdyt päätelmät raadin merkityksistä porvariyhteisön kaupankäynnille täydentävät merkittävällä tavalla käsityksemme Turun ulkomaankaupasta ja kaupankäynnin yleisistä olosuhteista keskiajan ja 1500-luvun Itämerellä.

Kallioisen yksityiskohtainen analyysi Turun porvarien 1550-1560-luvuilla käymästä kaupasta on myös arvokasta antia. Työlään tullitiliaineiston läpikäymisen ansiosta eri porvarien kaupankäynnin laajuus täsmentyy. Mielenkiintoista on, että porvarit ovat kaupankäynnissä hyvin erikoistumattomia. Kauppasuhteet Tallinnaan ja Danzigiin olivat turkulaisille tärkeimpiä. Tukholmassa Turun porvarit eivät paljon kulkeneet liikeasioitaan hoitamassa, vaikka Lounais-Suomen saariston talonpojat siellä kävivätkin.

Kotimaisen lähdeaineiston osalta lukijaa ihmetyttää, miksi Turun linnan vuodesta 1538 asti säilyneitä tilejä ei juuri ole käytetty. Niiden avulla olisi voitu paljon täydentää muutoin niukkaa lähdeaineistoa. Kauppiaiden osalta tällä on merkitystä sikäli, että viimeistään 1600-luvun alussa suorimman (vaikka riskialttiin) tien rikastumiseen tarjosivat liiketoimet kruunun kanssa. Linnan tileistä olisi varmistunut myös eräiden henkilöiden osalta Kallioisen valittama ongelma eli käsityöläisnimien aitous: merkitsivätkö nimet ammattia vai olivatko ne sukunimiä. Käsityöläisten osalta on vaikea ymmärtää, miksi kirjoittaja on valinnut nimien kirjoittamisen pienellä ja suomeksi (esim. Evert räätäli < Evert Skreddare), sillä monet näistä nimistä ovat olleet todellisia sukunimiä.

Keskeisellä sijalla Kallioisen tutkimuksessa ovat ne keinot, joilla "yhteisöorganisaatio pyrki alentamaan markkinoiden epätäydellisyydestä aiheutuneita liiketoiminnan kustannuksia." Tässä hän onnistuukin varsin hyvin, mutta tulos olisi ollut vielä parempi, jos kauppiaiden verkostojen ja liiketoimien analyysissä olisi käytetty Leos Müllerin Tukholmaa koskevaa väitöskirjaa parin vuoden takaa (The Merchant Houses of Stockholm c. 1640-1800).

Monista viimeisen vuosikymmenen aikana julkaistuista ruotsalaisista keskiajan arkeologian

väitöskirjoista näkee, että Pohjolan keskiajan tutkimuksessa arkeologit ovat kovaa vauhtia menossa oikealta perinteisten historiantutkijoiden ohi. Turun osalta historiantutkijoiden kohtaamat vaikeudet uusien tulosten tavoittamisessa ovat ymmärrettäviä, sillä kaupungissa viimeisten 15 vuoden aikana tehdyistä arkeologisista tutkimuksista ei paljon löydy julkaistua tietoa.

Edellä esitetystä paikoin ankarastakin kritiikistä huolimatta Mika Kallioisen väitöskirja on tervetullut lisä suomalaiseen keskiajan tutkimukseen. Se on laajoine liitteineen oiva käsikirja kaikille, jotka tarvitsevat tietoa Turun varhaisesta porvariyhteisöstä. Toivoa sopii, että jatkossa historiantutkijat paremmin muistavat ottaa huomioon kovaa vauhtia kasvavan arkeologisen lähdeaineiston ja keskiajan arkeologien uudet tutkimustulokset.

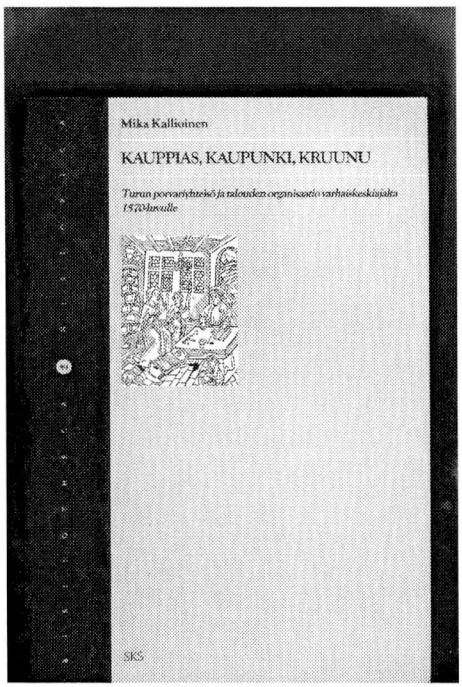

Kirjaesittely:

Väitöskirja keskiajan ritarikulttuurista

Georg Haggrén

Herman Bengtsson. Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Antikvariska serien 43. Diss. Stockholm 1999.

Herman Bengtssonin väitöskirjan aiheena on keskiaikainen ritarikulttuuri (tai hienostunut kulttuuri; termille hövisk kultur ei ole täsmällistä suomenkielistä vastinetta) Pohjoismaissa. Bengtsson analysoi eri lähdemateriaaleja käyttäen kuinka mannermainen ritarikulttuuri levisi Pohjoismaihin ja miten se ilmeni täällä. Suuren ongelman hänen tutkimusaiheessaan muodostaa lähdeaineiston hajanaisuus ja fragmentaarisuus. Myös aineiston maantieteellinen epätasapaino hankaloittaa aiheen käsittelyä: onhan Tanskasta, Norjasta ja Islannista huomattavasti enemmän 1200-luvulle ajoittuvaa kirjallista lähdeaineistoa, etenkin kronikoita kuin Ruotsista. Käyttämällä kaikkialta Pohjoismaista keräämiään monipuolisia lähteitä (kronikoita, asiakirjoja, veistoksia, maalauksia ym.) Bengtsson onnistuu kuitenkin luomaan yhtenäisen kokonaiskuvan tutkimansa ilmiön kehityksestä.

Bengtsson keskittyy viiteen teemaan. Hän tarkastelee niin mannermaisen edustavan linnaarkkitehtuurin kuin hienostuneen tapakulttuurin leviämistä Pohjoismaihin. Lisäksi hän analysoi ritarikulttuurin ja katolisen kirkon välistä vuorovaikutusta. Erityisen huomion kohteena ovat kuninkaat ja heidän sineteissään ja hautamonumenteissaan sekä heidän lyöttämissään rahoissa näkyvä pyrkimys esiintyä ideaalisina ritareina ja hallitsijoina. Viidentenä erityistarkastelun kohteena ovat Pohjoismaissa säilyneet ritarikulttuuriin liittyvät taide- ja käyttöesineet.

Hienostunut ritarikulttuuri levisi Skandinaviaan 1100-luvun puolivälin tienoilla, vaikka jo viikinkiaikaisesta Skandinaviasta löytyy joitain sille ominaisia piirteitä. Ensimmäisiä selviä ritarikulttuuriin liittyviä merkkejä ovat eräiden tanskalaisten kirkkojen 1100-luvun jäkipuolelle ajoittuvat ritariaiheiset seinämaalaukset ja samanaikaiset veistokset, joita on ruotsalaisissakin kirkoissa. Jo tätä ennen näkyy kuninkaallisissa sineteissä selvä pyrkimys käyttää ritariutta korostavaa symboliikkaa.

Herman Bengtsson käsittelee keskiaikaista Skandinaviaa hyvin laajasti: mukana ovat Tanskan, Norjan ja Ruotsin ohella myös Islanti ja Suomi sekä jopa piskuiset Orkneysaaret. Suomalainen aineisto, jota on perinteisesti pidetty muihin Pohjoismaihin verrattuna kovin niukkana, on eräiltä osin pohjoismaisittain hyvinkin runsasta. Keskiaikaisen Ruotsin linnoissa ei esimerkiksi ole säilynyt seinämaalauksia muualla kuin Kalmarissa ja Vadstenassa sekä Suomen puolella Turun-, Hämeen ja Olavinlinnoissa. Tanskassa linnoissa ei säilynei-

tä maalauksia ole tätä enempää, Norjassa ei ensimmäistäkään. Vastaava tilanne on linnojen inventaarioitten kohdalla. Olavinlinnan inventaario vuodelta 1499 sekä Viipurin linnassa vuonna 1483 laadittu luettelo muodostavat oleellisen osan koko pohjoismaisesta lähdemateriaalista. Viipurin linnan inventaarioita Bengtsson erehtyy käsittelemään kattavana ilman mainintaa siitä, että sinänsä laaja inventaario käsittää ainoastaan Erik Axelsson Tottin lesken Elin Gustafsdotterin mukanaan viemät esineet eikä linnan koko esineistöä.

Keskiajan Suomessa ritarikulttuurilla oli yllättävänkin näkyvä rooli. Jo 1320-luvulla valtakunnan vaikutusvaltaisin mies ritari Mattias Kettilmundsson asettui kokkeineen, metsästyshaukan kasvattajineen ja muine väkineen Turun linnaan. Kolmesti kuninkaaksi valittu Kaarle Knuutinpoika piti puolestaan 1400-luvun puolivälissä hovia niin Viipurissa kuin Raaseporissakin. Hoijan kreivi Johanin ja hänen puolisonsa Margareta Vaasan Viipurissa 1520-1530-luvuilla pitämä, valtakunnan ehkä loisteliain hovi, jää sen sijaan juuri ja juuri Bengtssonin aikarajauksen ulkopuolelle. Saman rajauksen tiukkuudesta kertoo se, ettei Kustaa Vaasaakaan mainita teoksessa kuin kahdesti, Tanskan Fredrik I:stä ei kertaakaan.

Teoksen ansiona voidaan pitää tutkittavan ilmiön sijoittamista laajaan eurooppalaiseen kehitykseen. Myös tutkimusajanjakso on kunnioitusta herättävän pituinen: lähes 400 vuotta. Ritarikulttuuri levisi Pohjoismaihin sangen varhain, mutta Pohjoismaat jäivät ritarikulttuurin suhteen eurooppalaiseksi marginaalialueeksi. Käytännössä Bengtssonkin joutuu paljolti tyytymään kuninkaallisten perheiden jäsenten käsittelyyn. Epäselväksi jää kuinka laajalle ritarikulttuuri levisi hovin ulkopuolelle ylhäisaatelisten asumuksiin saatika sitten tavallisen rälssin keskuuteen.

Herman Bengtssonin väitöskirjan suurin puute on lähdeaineistossa. Hän on tyytynyt käyttämään vain painettuja lähteitä. Ainoina poikkeuksina ovat Alsnön palatsin ja Falsterbon linnan tutkimusraportit sekä eräs Tukholmaa käsittelevä käsikirjoitus. Kuvataiteesta ja museokokoelmien loistoesineistä tehdyt johtopäätelmät perustuvat kirjojen kuvitukseen ja suurelta osin muiden tutkijoiden teksteihin eivätkä kirjoittajan omiin havaintoihin. Lukija jääkin epäilemään, että koko joukko merkittävää lähdeaineistoa on jäänyt käyttämättä. Tämä koskee niin museokokoelmien esineistöä, arkeologisia ja rakennusarkeologisia raportteja kuin myös arkistolähteitä. Suuri osa Pohjoismaita koskevista keskiaikaisista asiakirjoista on yhä julkaisematta, 1500-luvun aineistosta puhumattakaan. Esimerkkinä voidaan todeta, että kirjoittaja on huomioinut 1540- ja 1550-luvuilta neljän tai viiden ruotsalaisen (mukaan lukien Suomi) linnan kirjallisuudessa mainitut inventaariot, vaikka julkaisemattomia löytyy moninkertainen määrä.

Lähdepohjan puutteiden vuoksi Bengtssonin käsittelystä jää pinnallinen kokonaiskuva. Silti teos on hyvä käsikirja, kun halutaan tietoa ritarikulttuurista ja sen kehityksestä Pohjoismaissa.

The public sauna in medieval Germany

Birgit Tuchen

In present Germany the sauna is known only as to be one of these wonderful inventions, which have been brought to us by the Finns! There is no doubt, that the sauna must be a finnish invention! Even the term used for it all over the world is a loanword from the Finnish language!

When asked about a german sauna in medieval times, most people would answer, that they had heard about men and women sitting together in bathtubs drinking and eating, but nothing about the existence of a sauna. It is almost forgotten nowadays, that Germany as well has a long sauna tradition. Troughout the Middle Ages and until around 1700 the sauna used to be a part of every day life as it is still today in Finland. It is not clear, from where it came into Germany. But it is to be assumed, that the sauna was already known in prehistoric time. In the Early Middle Ages the rural farmsteads had their own little sauna buildings, whereas in late medieval times it was most popular to visit a public bathhouse – known as „badstube". It was as well sauna as medical centre and meeting place.

In the years 1985 – 1999 a total number of 20 bathhouses in Southern Germany and Switzerland could be examined. Some buildings from the 15th and 16th centuries are still existing; the eldest archaeological remains date from the early 14th century. Like other late medieval and early post medieval buildings in Central Europe the bathhouses were raised as stonehouses, timber-framed buildings or as a combination of both. They usually had two storeys – the bath was on the ground floor, the barber-surgeon and his family lived upstairs. The bath itself had at least three rooms, the most important of them being the sauna room. It was equiped with wooden benches, with a sauna stove and another stove producing hot water. Both stoves were heated from a neighbouring heating room, which often was only a separated area in the entrance hall. A third room served as a dressing room and as a place where the visitors could take a rest after returning from the sauna.

In most cases we know from written sources which building in a town or a village had been a public bathhouse. This knowledge is very important as interpreting the archaeological remains of a medieval bath can be problematic. The „typical" equipment of a sauna as the wooden benches or the water buckets has long vanished, other elements we find in other places, too. The lower part of the sauna stove f. e. was constructed in the same way as was the medieval underfloor heating. The stove producing hot water with its round fire chamber and cauldron we know as well from breweries, slaughter houses or at the dyer's trade.

In Finland the sauna is still a part of every day life, whereas in Germany most of the public bathhouses were closed in the 17th and early 18th century. The sauna was forgotten. The new fashion was to sit in bathtubs, later to take a shower. It was only in the 20th century, when more and more people in Germany could say: "Sauna on tosi hieno keksintö!"

Luentoja:

Dr Birgit Tuchen pitää Turun yliopiston Kansatieteen seminaarihuoneessa tiistaina 21.11.2000 klo 18.00 viereisellä sivulla esiteltyyn aiheeseen liittyvän luennon otsikolla „The public sauna in medieval Germany".

Birgit Tuchen on opiskellut eri arkeologia-aineita ja historiaa Tübingenin ja Bamburgin yliopistoissa. Hänen väitöskirjansa „Architecture & equipment of the public bathhouse of the 14th-18th centuries in Southern Germany & Switzerland" valmistui vuonna 1999.

Syyskauden aikana (aina 15.12. saakka) Birgitin tavoittaa Turusta osoitteesta: YO-kylä 11 B 31 20540 Turku (birgittuchen@gmx.de) ja jatkossa Saksasta osoitteesta Viktor-Ronne-Street 27, D – 72074 Tübingen. (birgittuchen@t-online.de).

Kari Uotila

P.S. Itse asiassa tämä sauna-juttu on ihan oikeasti aika mielenkiintoinen – moniko meistä tietää kaivaneensa saunaa?

Kuva: Saunomista Olaus Magnuksen mukaan.

SOCIETY FOR MEDIEVAL ARCHAEOLOGY

and

SOCIETY FOR POST-MEDIEVAL ARCHAEOLOGY

Joint Conference

The Archaeology of Reformation (*c.*1480–1580)

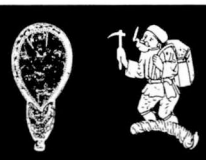

15–17 February, 2001

Venue: **The British Museum**
(Clore Centre for Education)

Enrolment Form

The Archaeology of Reformation *c.*1480–1580

SOCIETY FOR MEDIEVAL ARCHAEOLOGY / SOCIETY FOR POST-MEDIEVAL ARCHAEOLOGY

15–17 February 2001, Clore Education Centre, British Museum, London WC1B 3DG, UK

Enrolment fee:

Members £55.00

Non-members £75.00

(includes admission for 3 days, conference pack, morning coffees, afternoon teas, evening receptions at the British Museum and Museum of London and visit to the Church of St Bartholomew the Great, Smithfield)

Day-rate (excluding lunch): £30.00

specify day (Thurs, Fri, Sat)

Buffet lunches:

(sandwiches, fruit and soft drinks)

Thursday 15 February £12.50

Friday 16 February £12.50

Saturday 17 February £12.50

TOTAL ..... _____

Accommodation:

Please tick if you require information ☐

Name (CAPITALS): .....

Address: .....

.....

.....

..... Postcode: .....

Institution: .....

Tel no: .....

Fax no: .....

E-mail: .....

Name as it is to appear on the name tag: .....

Please complete this form and send it with a cheque or money order, made out in pounds sterling and payable to the 'Society for Post-Medieval Archaeology' to the address below:

Archaeology of Reformation conference, c/o Department of Medieval & Later Antiquities, British Museum, London WC1B 3DG, UK

Enrolment applications to be returned by 12 January 2001.

Bursaries:

Up to four bursaries will be available to student members of either Society in full-time education offering full participation in the conference for only £20. Applicants are asked to apply by letter to Dr David Gaimster at the address above stating how attendance at the conference would benefit their studies. Applications should be made before 1 December 2000. Successful applicants will be notified by 1 January 2001.

DAY 1: *February 15, 2001*

Public Worship and Iconoclasm

Public Worship and Iconoclasm (35 minutes)
Margaret Aston

Destruction and Adaptation: the experience of Scotland and the Netherlands
Andrew Spicer, Stonyhurst College, Lancashire

The Catholic Reformation and the Parish: the church of Saint-Thégonnec (Finistère, France), 1550–1700
Elizabeth Tingle, University College, Northampton

The Bradbourne Cross: the destruction and creation of a monument
John Moreland, University of Sheffield

Fixtures or Fittings? Can surviving pre-Reformation ecclesiastical material culture be used as a barometer of contemporary attitudes to the Reformation?
Niall Oakey, Cotswold Archaeological Trust

The Reformation and Unfinished Churches in Scotland
Markus Hiekkanen, University of Turku, Finland

Private Devotion & Resistance

Reformation and Transformation: what happened to Catholic things in a Protestant world? (30 minutes)
Sarah Tarlow, University of Leicester

Lord Hussey's Windows: a case study in the archaeology and iconography of judicial execution during the Reformation and its aftermath
David Stocker, English Heritage

The Archaeology of Recusancy at Fetternear: kin and religion in post-Reformation Scotland
Penny Dransart, University of Lampeter

The Cult of Jesus
Hugo Blake, Geoff Egan, John Hurst and Elizabeth New, Royal Holloway & Museum of London

Public Worship and Private Devotion: the crypto-Jews of Reformation England
Beverley Nenk, British Museum

Wall-paintings in Danish Churches: the impact of the Lutheran Reformation
Axel Bolvig, University of Copenhagen, Denmark

Case study: the wall-paintings of Sulsted Church, Denmark
Johan Møhlenfeldt Jensen, Copenhagen City Museum, Denmark

DAY 2: *February 16, 2001*

Dissolution Landscapes

Recycling the Monastic Fabric: the later sixteenth-century evidence (30 minutes)
Maurice Howard, University of Sussex

Monastic Archictecture: deconstruction and reconstruction
Richard K Morris, University of Warwick

Northern Ireland: the afterlife of monastic buildings
Ann Hamlin and Nick Brannon

Dissolution or Reformation? A case study of Chester's urban landscape
Simon Ward, Chester Museum

The Conversion of Former Monastic Buildings to Secular Use: the case of Coventry
Iain Soden, Northamptonshire Archaeology

London case studies
i) Secular Dwellings in Tudor London's Monastic Precincts (15 minutes)
Barney Sloane, University of Reading

ii) The Houses of Henry VIII's Courtiers in London (15 minutes)
Christopher Phillpotts

iii) Noble Houses, Workshops and Churches: how post-Dissolution building in the religious precincts changed whole parts of London (15 minutes)
John Schofield, Museum of London

Corporate Charity and Reformation

Archaeologies of the Reformation: religious fraternities, craft mysteries and guildhalls in York during the medieval and post-medieval period (30 minutes)
Kate Giles, University of York

The Great Hospital, Norwich: civic concerns and perceptions of the poor
Ellie Phillips, University of East Anglia

Chantries and the Reformation
Simon Roffey, University of London

London case studies: (total 30 minutes)
i) Guildhall Precinct, City of London (15 minutes)
Nick Bateman, Museum of London Archaeology Service

ii) The Merchant Taylors' Hall, City of London (15 minutes)
David Sankey, Museum of London Archaeology Service

DAY 3: *February 17, 2001*

Secular Power & Iconography

Pots, Prints and Propoganda: domestic material culture as a political medium *c.*1500–1580
David Gaimster, British Museum

The Archaeology of Vice-Regality: Charles Brandon's brief rule in Lincolnshire
Paul Everson and David Stocker, English Heritage

Intersections of Patronage: rulers and subjects at Lanercost Priory and Church
Henry Summerson, New Dictionary of National Bibliography

Dumbing Down Furness Abbey: a case study in monastic secularisation
Jason Wood, Heritage Consultancy Services

Nichola Poyntz and Acton Court: a reformer's architecture
Kirsty Rodwell

Death, Burial and Commemoration

Death, Burial & Funerary Practice (35 minutes)
Vanessa Harding, Birkbeck College, University of London

Continuity and Change in English Burial Practice, *c.*1480–1580
Roberta Gilchrist, University of Reading

Dialogues with Death
Jörn Staecker, University of Lund, Sweden

A Reformation of Meaning: commemoration and the parish church, *c.*1450–1550
Jonathon Finch, University of York

'Tombs of brass are spent': Reformation reuse of monumental brasses
Robert Hutchinson

Church Monuments and the Reformation: a study of their neglect and survival
David Carrington, The Skillington Workshop

Ilmoituksia:

Kutsu syyskokoukseen

Suomen keskiajan arkeologian seuran **syyskokous** pidetään Hämeen linnassa perjantaina **17.11.2000** klo **11.30.**

Seuraava jäsenlehti

ilmestyy 31.12.2000 mennessä. Numerossa julkaistaan Hämeen linnan seminaarin esitelmät, mutta mukaan mahtuu lisäksi lyhyitä tiedonantoja ja ilmoituksia. Lehteen tarkoitettu aineisto tulee toimittaa lehden toimittajalle viimeistään kolme viikkoa ennen julkaisupäivää!

Suomen keskiajan arkeologian seura - Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen. Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakouluopetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen (SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2, 20014 Turun yliopisto) tai sähköpostitse seuran puheenjohtajalle (yhteystiedot alla). Jäsenmaksu on 80 mk vuodessa, opiskelijoilta 40 mk.

Puheenjohtaja: Markus Hiekkanen
040-554 0725
markus.hiekkanen@kolumbus.fi

Sihteeri: Carita Tulkki
0400-438 248
ctulkki@hotmail.com

Rahastonhoitaja: Leila Airikka-Drake
02-235 2555

ISSN 1455-0334

DIGIPAINO
Turun yliopisto 2000

.GB50
PRESS M

SKAS 3/2000

SKAS c/o Arkeologia,
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto